

Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини
Факультет соціальної та психологічної освіти
Кафедра соціальної педагогіки та соціальної роботи

ВИПУСКНА КВАЛІФІКАЦІЙНА РОБОТА
освітній ступінь бакалавр
на тему:

**СПЕЦИФІКА РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З
ДІТЬМИ «ГРУПИ РИЗИКУ»**

Виконала: студентка III курсу, р/32 групи
Спеціальності 231 Соціальна робота
Синявська Влада Сергіївна

Керівник:
канд. пед. наук, доцент Матрос О.О.

Рецензент:
канд. пед. наук, доцент Карпич І.О.

Умань – 2023

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ДІТЕЙ «ГРУПИ РИЗИКУ»	
1. ЯК СОЦІАЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ.....	8
1.1. Діти групи ризику як об'єкт соціальної роботи.....	8
1.2. Основні підходи науковців до розуміння соціальних характеристик дітей «групи ризику».....	15
1.3 Фактори та причини виникнення категорії дітей «групи ризику».....	23
1.4. Соціально-психологічна робота соціального працівника з дітьми «групи ризику».....	31
 РОЗДІЛ ПРАКТИЧНА ПЕРЕВІРКА ТЕХНОЛОГІЇ РОБОТИ	
2. СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З ДІТЬМИ «ГРУПИ РИЗИКУ».....	36
2.1. Методи та напрями роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику».....	36
2.2. Дослідно-експериментальна робота з вивчення специфіки технологій роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику»..	44
2.3 Організація соціально-педагогічної взаємодії для забезпечення роботи з дітьми «групи ризику».....	52
 ВИСНОВКИ	56
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	60
ДОДАТКИ	66

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сьогоденний стан суспільної моралі як один із чинників поведінки людини характеризується тим, що в роки вияву негативних явищ в економіці, поглиблення розшарування суспільства на багатих та бідних, значною мірою втрачено важелі формування світогляду молодого покоління. Все більшого поширення набуває в дитячому середовищі саморуйнівальна поведінка, що зумовлює розвиток злочинності, проституції, наркоманії, алкоголізму та інших негативних явищ.

Кризові явища сучасного життя, зокрема посилення тенденції асоціальної, ненормативної поведінки учнівської молоді, змушують задуматися про причини розхитування і послаблення, здавалося б, дуже міцної системи «сім'я, школа, суспільство». Причин такого положення безліч. Одна з них, і дуже суттєва – падіння авторитету сім'ї та школи, їх взаємовідчуження.

Сфера діяльності соціальних працівників стала обмежуватися не тільки певною групою дітей – важкими. У полі діяльності знаходяться всі діти освітньої установи, в тому числі і так звані діти «групи ризику».

Статистика невблаганна: практично в кожному класі із загального числа учнів двоє або троє дітей з неблагополучної родини з тим або іншим видом неблагополуччя. 425 тис. дітей перебуває на обліку в підрозділах щодо попередження правопорушень серед неповнолітніх. Близько 200 тис. діти та підлітків щорічно вчиняють злочини, іноді такі страшні, на які, на думку правоохоронних органів і психологів, не вирішуються рецидивісти.

Характер «сімейної хвороби» став алкоголізм. За останні сім років в 2 рази збільшилася кількість дітей, хворих на цю страшну хворобу. Дітей токсикоманів стало в 3,3 рази більше, а наркоманів - у 17,5 рази. Наркотики проникли в школи, заклади освіти, їх можна без труднощів придбати на дискотеці, просто на вулиці. Від них ніхто не застрахований. Наркоманами стають як діти з бідних родин, так і з забезпечених.

Поширення наркоманії вплинуло і на зростання ВІЛ-інфікованих. Щорічно зростає їх число серед вагітних та дітей.

Аналіз соціального впливу на особистість показав, що у 40% людей в їхньому житті вирішальний вплив мала родина, у 30% засоби масової інформації. Тільки у 20% школа, у 10% вулиця. І це все наслідки як політики держави, так і падіння суспільства, де вчасно не була надана ні допомога, а іноді навіть просто підтримка дітям, які опинилися в скрутному становищі. Дана категорія дітей вимагає до себе підвищеної уваги, і основна мета взаємодії з ними – це не допустити переходу дитини в категорію важкого, девіантної з усіма наслідками, що випливають звідси наслідками, вчасно побачити і попередити, захистити від наступаючої біди.

Поняття діти «групи ризику» набуло в останні роки масового характеру і поставило цю проблему в центр уваги соціологів, соціальних працівників, психологів, медиків, працівників правоохоронних органів.

Діти «групи ризику» - одна із проблем усієї сучасної освітньої системи країни, а відтак увага до них повинна стати турботою держави. Проте шкільні вчителі найчастіше бувають не в змозі допомогти таким дітям, не спроможні проводити належну соціально-педагогічну діяльність у цьому напрямі. У таких випадках школа вдається до допомоги працівників соціальної сфери. Завданням яких є ефективно подолання дезадаптації дітей «групи ризику», попередження девіантної поведінки.

Стан дослідження проблеми. На загальнотеоретичному рівні проблему дітей групи ризику вивчали вітчизняні та зарубіжні дослідники. Наприклад, П. Павленок та Р. Овчарова досліджували основні групи факторів ризику, котрі створюють ймовірну небезпеку для дитини. Слід підкреслити, що такі вчені, як В. Бехтерєв, П. Каптерєв, К. Лебединська, М. Райська, М. Раттер, Л. Славіна, у своїх роботах значну увагу приділили «важким дітям» та причинам їх появи.

Проблему виявлення соціально-педагогічних умов ефективної роботи з дітьми «групи ризику» досліджували такі вчені, як А. Лихтарніков, Б. Куган, Р. Овчарова та ін.

Незважаючи на інтерес педагогів, психологів, соціологів до питань захисту та підтримки дітей «групи ризику», ця проблема залишається недостатньо розробленою в теоретичному і практичному плані, про що свідчить нечисленність фундаментальних робіт, суперечливість поглядів на якісну оцінку інтеграційного процесу і фрагментарність його практичного здійснення в Україні.

Так, сучасними підходами з вивченням соціальної роботи з дітьми «групи ризику», займалися такі українські дослідники: Л. Денисенко, І. Заярна, І. Тарнопольська та інші.

Питаннями соціального захисту дітей «групи ризику» присвячено розвідки і деякими з міжнародних дослідників, зокрема: Ендрю Данн, Марк Шевкун, Джон Пітні та інші.

Проблема роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику» в Україні є актуальною і має багато відтінків. Незважаючи на те, що існує значна кількість законодавчих актів, що регулюють соціальну роботу з дітьми, але робота соціального працівника з дітьми «групи ризику» є складною та потребує високої кваліфікації та особливих навичок.

Необхідність наукової розробки обраної проблеми, її глибокого й послідовного розв'язання на рівні соціальної теорії та практики зумовили вибір теми випускної кваліфікаційної роботи: **«Специфіка роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику»»**.

Мета роботи – теоретично обґрунтувати та експериментально перевірити специфіку технологій роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику».

Об'єкт дослідження – діти «групи ризику» як соціальний феномен.

Предмет дослідження – специфіка роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику» в сучасній соціальній роботі.

Відповідно до мети були визначені такі **завдання дослідження**:

1. Охарактеризувати категорію дітей «групи ризику» як об'єктів соціальної роботи та основні підходи науковців до розуміння їх соціальних характеристик.
2. Визначити та охарактеризувати фактори та причини виникнення категорії дітей «групи ризику».
3. Здійснити аналіз соціально-психологічної роботи соціальних працівників з дітьми «групи ризику».
4. Проаналізувати методи та напрями роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику».
5. Провести дослідно-експериментальну роботу з вивчення специфіки технологій роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику».

Методи дослідження. Для досягнення поставленої мети використано сукупність загальнонаукових і спеціальних методів, які забезпечили об'єктивність і достовірність дослідження, зокрема:

- теоретичні: аналіз філософської, соціологічної, юридичної, психолого-педагогічної вітчизняної та зарубіжної соціально-педагогічної літератури з теми дослідження для з'ясування стану розробленості проблеми;
- синтез, систематизація, порівняння, узагальнення науково-теоретичного матеріалу для вивчення теоретичних аспектів соціальної роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику» в учнівському середовищі;
- логіко-семантичний, методи сходження від абстрактного до конкретного і від конкретного до абстрактного, що дали змогу сформулювати базові поняття, розширити і доповнити понятійно-категорійний апарат дослідження.

Експериментальна база дослідження. Експериментальною базою для проведення дослідження було обрано Білоцерківський лицей-гімназія №12 Білоцерківської міської ради Київської області.

Практична значущість результатів дослідження полягає у виробленні практичних рекомендацій щодо особливостей та специфіки профілактичної роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику».

Матеріали дослідження можуть використовуватися в розробці спецкурсів із соціальної роботи для студентів закладів вищої освіти, які готують фахівців соціальної сфери, а також у практичній діяльності працівників освітніх закладів, соціальних працівників та громадських організацій тощо.

Апробація результатів дослідження. Основні результати дослідження висвітлювалися у виступах на конференціях і семінарах різного рівня, а саме: *всеукраїнських* – «Актуальні питання підготовки фахівців в соціальній сфері» (22 квітня 2023, м. Умань); «Проблеми та перспективи соціальної роботи та психології в умовах війни» (2 березня 2023, м. Умань); *науково-методичних та науково-практичних семінарах* – «Перспективи ефективної роботи соціальних працівників з молоддю» (22 лютого 2023, м. Умань).

Структура роботи. Випускна кваліфікаційна робота, складається зі вступу, двох розділів, загальних висновків, списку використаних джерел, 2 додатків на 6 сторінках. Загальний обсяг роботи – 71 сторінка. Основний текст – 59 сторінок.

РОЗДІЛ I. ТЕОРЕТИЧНЕ ВИВЧЕННЯ ДІТЕЙ «ГРУПИ РИЗИКУ» ЯК СОЦІАЛЬНОГО ФЕНОМЕНУ

1.1. Діти групи ризику як об'єкт соціальної роботи

Внаслідок погіршення соціально-економічного становища в Україні, зростає кількість дітей з девіантною поведінкою і дітей так званої «групи ризику». Саме ці діти є резервом поповнення лав неповнолітніх правопорушників і злочинців за відсутності відповідної і своєчасної роботи з ними.

Одним з найбільш важливих і в той же час найбільш складних напрямків професійної діяльності соціальних працівників є соціально-педагогічна робота з дітьми, яких так чи інакше завжди виділяють в самостійну категорію, але називають при цьому по-різному: важкі, важковиховувані, педагогічно запущені, проблемні, дезадаптовані, діти з відхиленнями, з девіантною поведінкою, діти групи ризику та ін.

Різні назви відображають різні точки зору на цю категорію дітей, які, у свою чергу, зумовлюють і різні підходи в роботі з ними. Так, визначення «важкі», «важковиховувані», «педагогічно занедбані», «проблемні» дано таким дітям з позиції педагога, для якого вони створюють особливі труднощі, проблеми та незручності в роботі і цим виділяються серед «звичайних» дітей. Така точка зору лежить в основі традиційних педагогічних підходів відносно цих дітей, які в кінцевому підсумку, як правило, зводилися до ізоляції «звичайних» дітей від «важких», наприклад, до виключення останніх зі школи. Оскільки їх важко виховувати, до них повинні застосовуватися особливі заходи виховного впливу (нерідко за участю поліції).

Поняття «дезадаптовані діти» та «діти з девіантною поведінкою» мають соціальний, або скоріше соціально-психологічний, відтінок і характеризують дану категорію дітей з позиції соціальної норми, а точніше - невідповідності їй. Найбільш характерними проявами соціальної та психолого-педагогічної дезадаптації цих дітей є їх агресивна поведінка, конфлікти з вчителями і однолітками, вживання алкоголю і наркотиків,

вчинення правопорушень (бійки, крадіжки, шахрайство тощо), невідвідування школи, бродяжництво, спроби суїциду і т. д.

Одним з найпоширеніших і при цьому самим невизначеним серед іменувань даної категорії дітей є поняття «діти групи ризику». Отже, розглянемо сутнісні характеристики феномену «діти групи ризику».

Існує чимало досліджень (здебільшого зарубіжних учених), в яких аналізується дане явище. Так, автори Л.Олифіренко, Т.Шульга та ін. у праці «Соціально-педагогічна підтримка дітей групи ризику» [1] до групи ризику відносять таких дітей: 1) діти з проблемами в розвитку, які не мають різко вираженої клінікопатологічної характеристики; 2) діти, які залишилися без опіки батьків; 3) діти із неблагополучних, асоціальних сімей; 4) діти із сімей, які потребують соціально-економічну і соціально-психологічну підтримку; 5) діти з проявами соціальної і психолого-педагогічної дезадаптації.

Сучасна дослідниця Н.Рудкевич [45] дає трохи інше тлумачення поняття діти групи ризику. Вона пропонує віднести сюди дітей, які: перебувають в сім'ях з різним рівнем соціальної дезадаптації; знаходяться під гіперопікою з боку батьків, близьких чи вихователів; перебувають в умовах депривації; із ускладненою психічними і психосоматичними захворюваннями спадковістю; з гіпердинамічним синдромом. Т.Алексеєнко [3] вважає дітьми «групи ризику» тих, які поступають в школу ослабленими через соціально-спадкові, генетичні причини. До певної міри дітьми групи ризику можна вважати і педагогічного занедбаних дітей.

Дослідник С. Шпеник розрізняє педагогічну занедбаність ранню і пізню [54]. Рання характеризується тим, що діти приходять в школу з більш низьким розумовим розвитком у порівнянні з ровесниками, з обмеженими уявленнями про оточуючий світ. Як правило, така занедбаність тісно зв'язана з низьким культурно-освітнім рівнем батьків.

Виявлення ранньої педагогічної занедбаності дуже важливе для адекватної діагностики шкільної зрілості і для оцінки перспективи навчання такої дитини. Пізня педагогічна занедбаність виникає у дітей, які спочатку

встигали, а потім втратили інтерес до навчання. Підкреслюється важливість соціальної природи педагогічної заєдбаності. Британські вчені найбільший ризик для формування особистості дитини вбачають у її перебуванні в несприятливих сімейних умовах і відзначають, що, на жаль, кількість таких дітей збільшується [22].

На нашу думку, особливої уваги заслуговують діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, переважна більшість яких виховуються в Україні в інтернатних закладах і, безперечно, відносяться до дітей групи ризику. Діти, які виховуються в інтернатних закладах, мають деяку специфіку психічного розвитку.

Так, значна частина вихованців інтернатних закладів були об'єктами насильства (фізичного, психологічного, сексуального, морального). У них відсутній досвід любові до ближніх, уміння налагоджувати взаємозв'язки з дорослими і ровесниками, здатність до ефективної співпраці. Для цих дітей характерною є дезадаптованість, високий рівень вербальної і фізичної агресії, емоційні розлади (тривожність, гнів, фобії), відхилення у перебігу психічних процесів (пам'яті, мислення, сприймання, уяви, уваги), неадекватна самооцінка, адиктивна поведінка, інфантильність та ін.

Найбільш характерною властивістю переважної більшості вихованців інтернатних установ є порушення соціалізації в широкому значенні: відсутність гігієнічних навичок, не уміння правильно поводити себе за столом, нездатність адаптуватися до незнайомого середовища, до нових обставин, відсутність чітких ціннісних орієнтацій, порушення статевої ідентифікації та орієнтації, злодійство, брехливість, втрата цінності людського життя, жорстокість, агресивність, лінощі, відсутність норм моралі, прийнятих у суспільстві, бездуховність, втрата інтересу до знань, шкідливі звички [25, с. 130].

Дослідження у цій області проводяться як на державному, так і на міжнародному рівнях. Українські дослідники зосереджуються на розумінні причин та факторів, що спричиняють соціальну вразливість дітей «групи

ризик» та розробці ефективних методів роботи з ними. Відмічається, що на сьогоднішній день в Україні відсутній єдиний стандарт соціальної роботи з дітьми «групи ризику», що ускладнює роботу соціальних працівників та призводить до недостатнього рівня їх професійної підготовки.

Також, однією з проблем у цій області є нестача кваліфікованих соціальних працівників та недостатній фінансування програм соціальної підтримки для дітей «групи ризику». Крім того, діти «групи ризику» зазвичай мають складні проблеми з поведінкою та психічним здоров'ям, що потребує спеціалізованої допомоги та підходів у роботі соціального працівника.

Здійснений нами аналіз світової і вітчизняної системи опіки дітей, позбавлених батьківського піклування, свідчить про те, що, незважаючи на певні здобутки, система опіки дітей в Україні є недосконалою. Вона не відповідає вимогам сьогодення, не спроможна ефективно забезпечувати роботу з попередження відхилень у формуванні особистості неповнолітніх та їх поведінці і, безперечно, потребує реформування. Водночас, у багатьох зарубіжних країнах є вагомі здобутки у соціальному захисті дітей, позбавлених батьківського піклування.

Що стосується сучасної системи опіки і соціальної допомоги за рубежом, то в багатьох західних країнах вона перебуває на досить високому рівні розвитку. Наприклад, в США система соціальної допомоги дітям досить складна і гнучка.

Тут існують державні служби і приватні. В цілому цю систему можна вважати децентралізованою, функціонування її забезпечується різними соціальними програмами, які регламентуються федеральним законодавством окремого штату, іноді спільно.

Окремі програми приймаються місцевою владою, що дозволяє повніше враховувати потреби кожного регіону. Соціальна допомога дітям здійснюється через систему дитячих закладів, яка включає заклади загального і спеціального типу. Важливе місце в системі дитячих закладів посідає широка мережа притулків для сиріт і покинутих дітей, де

вихователями є професійні соціальні працівники. Широкого розповсюдження набули притулки для дітей, у яких мали місце емоційні зриви. Ці притулки функціонують стаціонарно і виконують функції реабілітаційних центрів, в які направляються діти із неблагополучних сімей, ті, які втекли з дому, або ж здійснили дрібні правопорушення. Кожний центр розрахований на 8-10 дітей. В США існує добре розвинена мережа дитячих виправних закладів. Крім того, в кожній школі обов'язково є штатні соціальні працівники.

Слід відзначити, що превентивна робота, яку забезпечують соціальні працівники стала окремою спеціалізацією в соціальній роботі. Ці спеціалісти зосереджують увагу на допомозі учням в їх успішній адаптації до школи, на координації виховних дій. Вони допомагають у вирішенні таких проблем, як пропуски занять, недисциплінованість, агресивна поведінка та ін.

На нашу думку, цей досвід вартий уваги. Значна робота проводиться у США з неблагополучними сім'ями, зокрема, неповними [6]. Державна допомога неповним сім'ям у США надається у рамках федеральної програми «Допомога сім'ям з дітьми» (Aid to Families with Dependent Children). Причому, якщо до початку 70-х років ця допомога була зорієнтована на «підтримку бідності», то, коли стали розроблятися програми по стимулюванню зайнятості (курси підготовки, сприяння у пошуках роботи), допомогу у рамках даної програми автоматично стали отримувати лише матері, що виховували дитину вдома до 6-річного віку. А самотні матері, чії діти старші, для отримання такої допомоги необхідно зареєструватися такими, що шукають роботу чи навчаються на курсах для отримання спеціальності.

Вдови отримують невелику пенсію від держави, але таку маленьку, що зазвичай бувають змушені шукати додаткову роботу окрім основної. У США багато неповних сімей дуже бідні. Крім того, самотні матері нерідко нехтують своїми батьківськими обов'язками. Тому в 1980 р. стала фінансуватися програма, за якою сім'ї, що бажають взяти на виховання дітей

із неблагополучних сімей, частіше неповних, можуть встановлювати над ними опіку.

Допомога неповній сім'ї частіше надається у рамках програм на рівні окремих штатів (наприклад, допомога розлученій жінці у випадку, якщо колишній чоловік не сплачує аліменти на дитину, призначається тільки у штаті Вісконсін) або ж на рівні соціально-територіальних спільнот (community). При цьому спеціальних агентств, що займаються проблемами «дорослої» неповної сім'ї, а не одиноких матерів-підлітків, надзвичайно мало. Більшість даних проблем вирішується на рівні спільнот у рамках консультативної допомоги сім'ям в цілому або при роботі з сім'ями, що мають низькі доходи. Одне з найбільш відомих агентств «Центр ресурсів для одиноких батьків» (Single Parent Resource Center) було організоване у якості експериментальної програми у Нью-Йорку близько 10 років назад [32, с. 176].

Це незалежне неприбуткове агентство надає безпосередні послуги одиноким батькам, здійснює технічну підтримку територіальних програм Нью-Йорка, що безпосередньо обслуговують цю категорію, а також виступає як юридичний захисник при розв'язанні проблем неповної сім'ї на всіх рівнях (міста, штату, федерації). Служби цього агентства надають одиноким батькам інформацію, звертаються за потрібними довідками, дають поради і при необхідності виступають у якості адвоката.

Ще не так давно у ньому були розроблені дві спеціальні програми для бездомних одиноких батьків і одиноких матерів, що знаходяться у в'язниці. Проте для більш широких програм у агентства не вистачає грошей. На думку потенційних спонсорів, неповні сім'ї не так уже й потребують допомогу: існує помилкове припущення, що більшість їх складають «чорні» сім'ї з великою кількістю дітей, або достатньо забезпечені розлучені жінки із середнього класу. Широкого розвитку у США набули групи самопомоги і групи підтримки. Усі вони об'єднані у найбільшу з існуючих у країні подібних організацій – «Батьки без партнерів» (Parents Without Partners).

Загальна чисельність її членів налічує понад 210.000 чоловік, більшу частину яких складають розлучені жінки середнього класу. Члени організації обмінюються педагогічним досвідом, допомагають одне одному проводити вихідні дні і відпустки. Організація забезпечує юридичну підтримку своїм членам, виступає з пропозиціями стосовно перегляду податкової політики, у сфері житлового законодавства, сприяє розвитку усіх форм соціальної допомоги по догляду за дітьми. Організація випускає журнал «Одинокі батьки», має свою бібліотеку, володіє місцем в ефірі. Типові групи підтримки на рівні соціально-територіальної спільноти складаються з 12-15 осіб, чоловіків і жінок, які мають різний шлюбний статус. Вони збираються, як правило, раз на кілька місяців і обговорюють на своїх зустрічах різні проблеми: виховання дитини, взаємовідносини з дітьми-підлітками, особистісні переживання, стратегії подолання труднощів.

У США існує багато просвітницьких програм, які передбачають педагогічну і психологічну допомогу усім батькам з дітьми, у тому числі і одиноким. Діють вони при церквах, сімейних службах, місцевих агенствах, що працюють з бідними сім'ями, у державних і приватних школах, у медичних закладах.

Американські вчені вважають, що в їх країні допомогу неповній сім'ї необхідно надавати у рамках розв'язання більш загальних проблем соціальної політики, таких, як: – створення гарантованого мінімуму державної підтримки всіх сімей з дітьми; – створення більш широких можливостей для зайнятості жінок, у тому числі усунення дискримінації у залежності від статі при прийомі на роботу; – матеріальна підтримка одного з батьків після народження дитини; – створення робочих місць із гнучким графіком; – пільгове кредитування житла сім'ям з низькими доходами [29, с. 199].

Таким чином в США намагаються забезпечити соціальний захист родини і зменшити кількість дітей групи ризику.

1.2. Основні підходи науковців до розуміння соціальних характеристик дітей «групи ризику»

Системна криза, що охопила все світове співтовариство, характеризується такими загальними для різних країн ознаками, як посилення соціальної відчуженості серед молоді, все більше поширення в дитячому середовищі саморуйнівної поведінки, що зумовлює злочинність, проституцію, наркоманію, алкоголізм та інших негативних явищ. Все більш відчутним стає руйнування інституту сім'ї, яка не в змозі виявляти достатню турботу про дітей, не виконує батьківських обов'язків, нерідко і сама створює умови, небезпечні для життя і розвитку дітей. З року в рік відбувається загострення проблем соціального становища неповнолітніх.

Нині загальноприйнятим може вважатися поняття діти «групи ризику», однак існують різні його трактування, тому воно потребує уточнення і розвитку. На думку П.Д. Павленок, «ризик» означає можливість, більшу ймовірність чого-небудь, як правило, негативного, небажаного, що може відбутися або не відбутися [18, с. 299]. Тому, коли говорять про дітей групи ризику, мають на увазі, що ці діти знаходяться під впливом деяких небажаних факторів, котрі можуть спрацювати або не спрацювати. «Групи ризику» - це категорії дітей, чий соціальний стан за тими або іншими ознаками не має стабільності, які практично не можуть поодинці перебороти труднощі, що виникли в їхньому житті; все це в результаті може призвести до втрати ними соціальної значущості, духовності, морального образу, біологічної загибелі. На думку О. Михайленко «діти групи ризику» може вважатися сьогодні загальноприйнятим та мається на увазі, що ці діти перебувають під впливом деяких небажаних чинників [35, с. 156].

А от В. Лапінський характеризує поняття «ризик», як ситуативну характеристику проблемної діяльності, що означає невизначеність її наслідків, за якої можливі альтернативні варіанти помилки або успіху. На основі поняття ризику виникає поняття групи ризику [31, с. 143].

Автор вважає, що групи ризику – це збірне поняття, що позначає категорії дітей, чий соціальний стан за тими чи тими ознаками не має стабільності, які практично не можуть поодиноці перебороти труднощі, що виникли в їхньому житті, в результаті впливу негативних зовнішніх факторів. Фактично мова йде про два аспекти ризику: для суспільства, що створюють діти цієї категорії, та для самих дітей (втрати життя або здоров'я, сприятливих умов для повноцінного розвитку тощо) [31, с. 144].

До категорії неповнолітніх «групи ризику» належать підлітки з неблагополучних сімей, які погано встигають у школі, характеризуються різними виявами девіантної поведінки. Увага до цієї категорії осіб останнім часом набагато збільшилася. З погляду правослужняної поведінки та правової свідомості – це найбільш небезпечна група, тому що ці неповнолітні ще не є злочинцями, але вже мають дефекти соціалізації (до того ж правової). До групи ризику таких неповнолітніх зараховують із двох причин:

1) певна небезпека для оточення та суспільства через девіантність і потенційну делінквентність;

2) аутодеструктивна поведінка (ризик утратити життя, здоров'я, нормальні умови для повноцінного розвитку) [27, с. 206-207].

На підставі аналізу сучасної науково-педагогічної літератури можна виділити наступний зміст поняття діти «групи ризику». Діти «групи ризику» - це та категорія дітей, яка в силу певних обставин свого життя більше за інших категорій схильна до негативних зовнішніх впливів з боку суспільства та його кримінальних елементів, які стали причиною дезадаптації неповнолітніх. Зазвичай до цієї категорії дітей відносять дітей з неблагополучних сімей, погано встигаючих у школі, що характеризуються різними виявами девіантної поведінки і т.д. [18, с. 21].

У науковій психолого-педагогічній літературі поняття «підлітки групи ризику» має низку синонімічних визначень: «важкі», «проблемні», «дезадаптовані», «педагогічно занедбані», «підлітки в соціально-небезпечних

умовах», «підлітки у складній життєвій ситуації», «підлітки із проблемної сім'ї» тощо [38, с. 179].

Латинське слово *deviatio* відхилення (від *via* - дорога) використовується в соціальній педагогіці як аналог поняття поведінка, що «відхиляється». У вітчизняній соціальній педагогіці девіантність розглядається як поведінка, що знаходиться на межі між законослухняністю і кримінальністю (делінквентністю) [2, с. 42].

Поза сумнівом, ця грань надзвичайно тонка і часто визначається випадковістю, оскільки спосіб життя і спрямованість вчинків підлітка з поведінкою, що відхиляється, такий, що він у будь-який момент може бути визнаний суспільством як делінквент.

Для характеристики відхилень від норм поведінки у психології використовують спеціальні терміни делінквентність і девіантність.

Дослідниця Ф. Мустаєва вважає, що термін делінквентна поведінка визначає психологічний нахил до правопорушень, а «девіантна поведінка» - це система вчинків з відхиленнями від загальноприйнятих норм чи норм психічного здоров'я, права, культури, моралі. Така поведінка поділяється на дві великі категорії: а) поведінка, що відхиляється від норм психічного здоров'я і характеризується наявністю явної або прихованої психопатології; б) антисоціальна поведінка, що порушує якісь соціальні, культурні або правові норми. Коли такі вчинки незначні, їх називають правопорушеннями, а коли серйозні і караються в кримінальному порядку - злочинами. Відповідно говорять про делінквентну (протиправну) і кримінальну (злочинну) поведінку [17, с. 86].

Сучасний дослідник Н. Бобренко зауважує, що адиктивна поведінка - це різновид девіантної поведінки, для якого притаманне прагнення до відходу від реальності шляхом штучної зміни свого психічного стану завдяки прийому різноманітних психоактивних речовин чи постійній фіксації уваги на певних видах діяльності з метою розвитку та підтримання інтенсивних емоцій [6, с. 38].

Термін «Адиктивна поведінка» (від англійської addiction – «хибна звичка, пристрасть до чого-небудь, порочна схильність») був уведений В. Міллером у 1984 році для означення зловживання різними речовинами, які змінюють психічний стан, включаючи алкоголь, наркотики і тютюн, до того, як від них сформується фізична залежність [2, с. 19].

У сучасній наркологічній практиці цей термін був поширений С. Кулаковим та А. Личко щодо означення зловживання індивідом наркотичними речовинами ще до сформованості у нього психофізичної залежності. Потім його зміст було доповнено і переведено у психолого-педагогічну практику. Як зазначає Н. Краснова, сьогодні коло об'єктів адикцій істотно розширилося і містить не тільки хімічні адикції, такі, як тютюнопаління, вживання алкоголю, наркотичних та токсикологічних речовин, а також і нехімічні: азартні ігри, комп'ютерні ігри, Інтернет, гроші, владу, роботу, їжу, спорт, сексуальну поведінку, іншу людину, сім'ю, релігійне вірування, теле-відеоперегляд та інше [26, с. 22].

Як зауважує дослідник І. Кравець, адиктивна поведінка значною мірою визначається недоліками виховання, що зумовлює формування більш або менш стійких психічних якостей, які сприяють скоєнню аморальних вчинків. Адиктивна поведінка простежується у неповнолітніх внаслідок вживання різних груп наркогенних речовин і характеризується наявністю пов'язаних з цим проблем. При адиктивній поведінці негативна схильність підлітка до вживання наркогенних речовин ще не досягла стадії індивідуальної психічної та фізичної залежності, тобто певних стадій захворювання. Адиктивна поведінка у підлітків нерідко слугує способом самоствердження, вияву протесту проти дійсності або упередженості, несправедливості дорослих. Ця поведінка може поєднуватися з поверхневим усвідомленням моральних норм, що вказує на необхідність формування у дитячому та підлітковому віці моральних засад поведінки, потреби у дотриманні правил суспільного співжиття, порядності і взаємоповаги у міжособистісних стосунках,

ставлення до життя і здоров'я свого та інших як до найвищої цінності [27, с. 212].

Таким чином, під девіантною поведінкою розуміється:

1) вчинок, дія людини, що не відповідає офіційно встановленим чи фактично складеним у даному суспільстві (соціальній групі) нормам і очікуванням;

2) соціальне явище, яке виражене у відносно масових і нестійких формах людської діяльності, не відповідних офіційно до встановлених або ж фактично сформованих у даному суспільстві нормам і очікуванням різноманітні, тільки в різних суспільствах і в різний час [10, с.72-75].

Один із науковців Т. Кульчицька до «групи ризику» відносить такі категорії підлітків:

- підлітки з проблемами розвитку, що не мають чітко окресленої клініко-патологічної характеристики;
- підлітки, що залишилися без піклування батьків через різні життєві обставини;
- підлітки з неблагополучних, асоціальних сімей;
- підлітки із сімей, що потребують соціально-економічної та соціально-психологічної допомоги й підтримки;
- підлітки з виявами соціальної та психолого-педагогічної дезадаптації [28, с. 14].

Схильність людини до відхилення від нормального перебігу соціалізації виявляється в таких індивідуальних характеристиках і такій вибірковій спрямованості особистості на діяльність, яка суперечить соціальним нормам або є провокуючою в несприятливих соціальних ситуаціях. Отже, домінуючими щодо віктимності є суб'єктивні чинники.

До них належать агресія, неврівноваженість поведінки, жадібність, азартність, корисність, нахабність, невпевненість, боягузтво тощо. Загалом вони є передумовами до саморуйнування і характеризують ступінь устійливості й гнучкості індивіда, розвиненості саморефлексії і

саморегуляції, його ціннісні орієнтації, а також є індикаторами екстернальності (спрямованості на інших) та інтернальності (спрямованості на себе). Джерелами їх виникнення можуть бути генетичні фактори, а також соціокультурні особливості виховання або схильність до прийняття чи неприйняття цінностей кримінального середовища. Об'єктивні чинники соціалізації пов'язані з різними обставинами і умовами життя людини в різних типах соціальних середовищ.

Несприятливі умови є віктимогенними. На макрорівні до них можна віднести деструктивні чинники глобалізації, на мезорівня – стан соціально-економічного розвитку держави, різні природні й соціальні катаклізми та потрясіння (зубожіння, стихійні лиха, війни, геноцид, депортації, безробіття, техногенні катастрофи, аварії, військові події тощо). На мікрорівні несприятливі умови можуть виникати у найближчому оточенні (сім'ї, в колі друзів чи ровесників, у різних формальних або неформальних об'єднаннях, до яких входить особистість).

На макро- та мікрорівні соціального середовища формуються соціальні норми, завдяки яким регулюється процес функціонування соціальних інститутів і окремих індивідів у суспільстві шляхом визначення їх прав і обов'язків. Ці норми складаються історично на основі традицій і сукупності вимог та очікувань соціуму. В них відображується попередній соціальний досвід суспільства і осмислення сучасної дійсності. Норми закріплюються у законодавчих актах, правилах, статутах, службових інструкціях та інших організаційних документах, а також можуть вироблятися і виступати у формі неписаних правил того чи іншого середовища. Загалом норми поділяються на такі види: правові, моральні, етичні, релігійні та інші, які слугують критерієм оцінки діяльності і соціальної ролі людини в конкретних умовах та регулюють повсякденне життя і діяльність [18].

Кожна людина одночасно виконує кілька соціальних ролей – дитини, дорослого, громадянина, члена того чи іншого колективу, родини і т. п., засвоюючи при цьому відповідний соціальний досвід і норми поведінки,

необхідні для їх якісного виконання. Однак, зважаючи на те, що громадянське суспільство є досить неоднорідним, то і його вимоги теж мають широкий діапазон – від позитивного до негативного, залежно від цінностей тих соціальних груп, які утворюють це громадянське суспільство. У процесі соціалізації особистість засвоює соціальні норми шляхом їх осмислення, прийняття та перетворення у внутрішні переконання, тобто шляхом інтеріоризації. Тільки тоді вони стають системою цінностей і регуляторами життєдіяльності. Якщо ж такого прийняття не відбувається, людина вступає у конфлікт із соціальними нормами і або їх порушує, чим зневажає права інших членів суспільства і спричинює для них несприятливі умови життєдіяльності, або сама стає жертвою таких умов. Порушення соціальних норм регулюється системою санкцій з боку як держави, так і громадянського суспільства.

Соціалізація особистості передбачає набуття соціального досвіду, на основі якого відбувається її соціальне становлення, засвоєння норм, цінностей і моралі того суспільства і того середовища, в якому вона формується і в якому функціонує. На жаль, ці норми, цінності і мораль не завжди є позитивними, а часто негативними, отже, віктимогенними, тобто такими, що становлять небезпеку для нормального перебігу процесу соціалізації як окремої особистості, так і цілих груп населення (наприклад, у неблагополучних сім'ях, різних асоціальних угрупованнях, криміногенних районах та ін.).

У соціальній педагогіці виокремлюють три види жертв несприятливих умов соціалізації: «реальні, потенційні та латентні. Реальними жертвами є інваліди, хворі, соціальні сироти (в тому числі бездоглядні й безпритульні діти і дорослі; діти, батьки яких позбавлені батьківських прав), біологічні сироти (діти, в яких померли батьки) та ті, хто стали жертвами фізичного, психологічного і сексуального насильства. Вони є потерпілими від несприятливих умов життя, які порушили їх звичний «нормальний» спосіб життєдіяльності або з об'єктивних причин завадили його створити, внаслідок

чого набули негативного досвіду функціонування у суспільстві через втрату матеріальної, психологічної та родинної стабільності, соціальних зв'язків, віри, здоров'я, житла тощо» [24].

Потенційними жертвами вважаються ті, «хто веде аморальний спосіб життя і характеризується девіантною, ризикованою поведінкою (ризикуючи як своїм благополуччям, так і благополуччям тих, хто їх оточує), або ті, хто має адикції і різні залежності, недостатньо пристосований до динамічних і змінних умов життя, не має достатньої життєвої компетентності. Латентними жертвами стають чи можуть стати високообдаровані люди, які з різних причин не мають можливості самореалізуватися на основі власних обдарувань. Найчастіше такими причинами виявляються: брак умов для розвою таланту (як матеріальних, духовних, так і психологічних, які пов'язані зі створенням ситуацій успіху); байдужість, нерозуміння чи відкрите несприйняття особистісної нестандартності, оригінальних ідей чи талановитих творчих витворів пересічними громадянами; відсутність кваліфікованої допомоги щодо з'ясування свого призначення у житті (яскравим прикладом цього є вибір професії, яка не відповідає нахилам і природному таланту, що з часом призводить до внутрішнього і зовнішнього конфліктів, викликає депресивні стани, інколи суїцидальні дії)» [2].

В умовах стратифікації суспільства (його розшарування за матеріальними статками, можливостями самореалізації) найбільше потерпають саме ті його члени, які належать до названих видів жертв. Більше того, ці види постійно розширюються і наповнюються новою кількістю потерпілих. Найбільш вразливими до несприятливих умов соціалізації, різних видів насилля, в тому числі домашнього та у групах ровесників, є діти, які не мають ні достатнього життєвого досвіду (особливо позитивного), ні достатніх життєвих сил і компетентності, ні надійного соціального захисту. До таких, насамперед, належать діти від перших шлюбів, яких виховують вітчимами чи мачухи, діти-сироти і соціальні сироти.

Особливістю дітей «групи ризику» є те, що вони знаходяться під впливом об'єктивних небажаних факторів, які можуть спрацювати чи ні. Внаслідок цього такі категорії дітей потребують особливої уваги фахівців, комплексного підходу з метою нівелювання несприятливих факторів і створення умов для оптимального розвитку дітей.

Таким чином, основна відмінна особливість дітей «групи ризику» полягає в тому, що формально вони можуть вважатися дітьми, що не вимагають особливих підходів (у них є сім'я, батьки, вони відвідують звичайну освітню установу), але фактично в силу причин різного характеру, від них не залежних, ці діти опиняються в ситуації, коли не реалізуються повною мірою або взагалі порушуються їхні права. Самостійно діти не в змозі вирішити ці проблеми. При цьому діти «групи ризику» не тільки відчують вплив вкрай негативних чинників, але часто не знаходять допомоги і співчуття з боку оточуючих, тоді як надана в потрібний момент допомога могла б підтримати дитину, допомогти їй подолати труднощі, змінити світогляд, ціннісні орієнтації, розуміння сенсу життя і стати нормальним громадянином, людиною, особистістю.

1.3. Фактори та причини виникнення категорії дітей «групи ризику»

Сім'я «групи ризику» – різновид сім'ї, яка не виконує в достатній мірі своїх функцій, а так само виявляється підлягає впливу негативних соціальних факторів. Слово ризик означає можливість, велику ймовірність чого-небудь, як правило, негативного, небажаного, що може статися, або не відбутися. Тому, коли говорять про сім'ї «групи ризику», мається на увазі, що ці сім'ї перебувають під впливом деяких небажаних факторів, які можуть спрацювати або не спрацювати. Фактично йдеться про дві сторони ризику. З одного боку, це ризик для суспільства, який створюють діти. Слід зазначити, що поняття «групи ризику» з'явилося ще в радянський період, саме в контексті пріоритету суспільних інтересів. Це поняття, дозволяло виділяти

категорію людей, сімей, поведінка яких могло становити певну небезпеку для оточуючих і суспільства в цілому, оскільки суперечило загальноприйнятим нормам і правилам [9, с. 75].

Різні вчені виділяють різні групи факторів ризику, розглянемо підхід дослідника досліджуваної категорії дітей В. Летунова:

медико-біологічні фактори:

- група здоров'я;
- спадкові причини;
- група здоров'я;
- вроджені властивості;
- порушення в психічному та фізичному розвитку;
- умови народження дитини;
- захворювання матері та її спосіб життя;
- травми внутрішньоутробного розвитку і т.д.
- соціально-економічні:
- багатодітні та неповні сім'ї;
- неповнолітні батьки;
- сім'ї, ведуть аморальний спосіб життя;
- непристосованість до життя в суспільстві [3, с.18-24].

Найбільш важливе і конкретне для роботи соціального працівника становить інтерес класифікації С. Беличева та Р. Овчарової. Вони виділяють наступні фактори ризику:

- 1) медико-соціальні: (обтяжена спадковість, хронічні захворювання, інвалідність, антисанітарія);
- 2) соціально-економічні (низький матеріальний рівень сім'ї, погані житлові умови);
 - а) соціально-демографічні (неповні; багатодітні; повторний шлюб);
 - б) соціально-психологічні (спотворений характер взаємин, відсутність спільних інтересів, моральна безвідповідальність батьків, жорстокість);

в) кримінальні чинники (алкоголізм, наркоманія, аморальний спосіб життя батьків, сімейні дебоші, наявність судимих членів сім'ї) [11, с.35].

Саме під впливом цих факторів діти опиняються в групі ризику. Зазвичай сюди відносять такі категорії дітей:

- діти з проблемами у розвитку, не мають різко вираженою клініко-патологічної характеристики;
- діти, які залишилися без піклування батьків у силу різних не мають юридичної сили обставин;
- діти з неблагополучних, асоціальних сімей;
- діти з сімей, які потребують соціально-економічної та соціально-психологічної допомоги та підтримки.

Науковець С. Тетерський виділяє «сім'ї, які в силу об'єктивних чи суб'єктивних причин перебувають у стані життєвих труднощів і потребують допомоги з боку і судової системи, системи соціального захисту та соціального обслуговування:

- а) сім'ї біженців, вимушених переселенців;
- б) малозабезпечені сім'ї;
- в) сім'ї з надмірною утриманською навантаженням;
- г) сім'ї виховують дітей з інвалідністю;
- д) неповні сім'ї;
- е) сім'ї військовослужбовців строкової служби;
- ж) сім'ї безробітних;
- з) сім'ї військовослужбовців-контрактників;
- к) сім'ї проживають в неблагополучних регіонах;
- л) сім'ї, де батьки довго не отримують заробітну плату» [30, с.73]

Усім цим сім'ям необхідна психолого-педагогічна, реабілітаційна, правова, а так само соціально-педагогічна допомога.

Як нам відомо, особистість підростаючого покоління формується не вакуумі, не сама по собі, а в навколишньому його соціальному середовищі. Остання має вирішальне значення для процесу виховання. Особливо важливо

вплив малих груп, в яких школяр взаємодіє з іншими людьми. Це сім'я, школа, клас, неформальні групи спілкування.

Які особливості цієї чи іншої сім'ї викликають або сприяють виникненню відхилень у поведінці школярів? Вони відображаються у змінюються класифікаціях сімей, де часто з'являються важкі діти. Ці класифікації в основному не суперечать, а доповнюють один одного. Зупинимось на них докладніше.

Дослідники факторів ризику Г. Бочкарьова та О. Козуб виділяють:

«а) сім'ю з несприятливою атмосферою, де батьки не тільки байдужі, але і грубі, нечутливі по відношенню до своїх дітей;

б) сім'я, в якій немає емоційних контактів між її членами, існує байдужість до потреб дитини при зовнішньому благополуччі відносин. Дитина в таких випадках прагне знайти емоційно значимі відносини поза сім'єю;

в) сім'ю з хворою етичною атмосферою. Там дитині прищеплюються соціально небажані потреби й інтереси. Він втягується в аморальний спосіб життя» [22, с.24].

Сучасний дослідник Б. Алмазів «виділяє 4 типи неблагополучних сімей сприяють появі важких дітей:

а) сім'ї з недоліком виховних ресурсів. До них відносяться зруйновані або неповні сім'ї; сім'ї з недостатньо високим загальним рівнем батьків; не мають можливості надавати допомогу дітям у навчанні; сім'ї з низьким матеріальним рівнем. Ці сім'ї частіше по собі не формують важких дітей. Відомо багато випадків, коли в таких сім'ях вирости морально здорові діти. Але все ж ці сім'ї створюють несприятливий фон для виховання дитини;

б) конфліктні сім'ї, де батьки не прагнуть виправити недоліки свого характеру, або де один з батьків нетерпимий до іншого. У таких сім'ях діти часто тримаються опозиційно, часом конфліктно, демонстративно. Більш старші протестують проти існуючого конфлікту, стають на бік одного з батьків;

в) морально неблагополучні сім'ї. Серед членів сім'ї відзначають відмінності в світогляді і принципах організації сім'ї, прагнення досягти своїх цілей на шкоду інтересам інших, використання чужої праці, прагнення підкоряти своїй волі іншого і т.п. ;

г) педагогічно некомпетентні сім'ї. У таких сім'ях застарілі уявлення, які в дитині замінюють реальну картину. Наприклад, впевненість у можливості повної самостійності дитини, яка веде до безпритульності, викликає в останнього дискомфорт, емоційну напруженість, прагнення відгородитися від усього нового і незнайомого, недовіра до іншої людини» [20, с.21].

Появі важких дітей також сприяє відсутність прихильності між членами сім'ї, емоційні та інші психічні розлади батьків, асоціальну поведінку одного або обох батьків, порушена або відсутня зв'язок між сім'ями різних поколінь [16, с. 9].

В останні роки в науковій літературі і масових виданнях широко обговорюється тема жорсткості та насильства по відношенню до дітей у сім'ї. Насильство може приймати фізичну та психологічну форми фізичного насильства в сім'ї проявляється у побитті дитини, нанесення йому опіків, випробуванні голодом і т.п. Є чутки розпусних дій по відношенню до дітей і сексуального насильства. Психологічна травматизація найчастіше буває викликана стримуванням теплих батьківських почуттів до дитини різкою і грубою критикою на його адресу, образами та залякуваннями [7, с. 200].

Треба відзначити, що жорстокість часто виявляється не менш шкідливою, ніж фізична. Жорстокість створює основу для хронічної психогенної травматизації, нерідко викликаючи повторні афективні кримінальні дії. Відомі навіть випадки вбивства підлітками своїх жорстоких батьків. В цілому, наслідком жорсткого поводження з дітьми буває їх асоціальна поведінка у самостійному житті.

Всі перераховані фактори відіграють значну роль у формуванні та розвитку сім'ї. Соціальний працівник повинен усунувати дані впливу на сім'ю.

Необхідна тісна співпраця з такими сім'ями, і особливо з їхніми дітьми. Якщо фахівець займеться усунення цих факторів, то його діяльність буде давати результат [30, с. 69].

Важкими підлітками вважають групу неблагополучних дітей від 10-11 до 14-15 років, які не мають розладів нервової системи, психіки та не потребують спеціального режиму і особливих умов виховання [21, с. 216]. Важковиховувані підлітки – це за визначенням Л. Виготського: «важкі діти в масовій школі», яких, за даними київських вчених, нараховується більше половини від усієї кількості сучасних школярів [10, с. 67]. Такі учні, переживаючи критичні періоди свого розвитку, наче випадають з тієї системи педагогічного впливу, яка ще зовсім недавно забезпечувала нормальний хід їхнього виховання і навчання.

Важковиховуваність зазвичай розуміється саме як несприйнятливість до виховання, соціального досвіду [22, с. 113]. Однак, помилково було б розглядати важковиховуваність лише з точки зору реагування учня на виховні впливи. Важким підліток може бути, перш за все, для самого себе, проблемними сприймаються ним форми взаємодії з учителями, нестерпними стосунки з ровесниками, незрозуміння себе, сенсу життя.

Дослідник А. Ліхтарніков розрізняє поняття «важковиховний» (той, хто протидіє впливу вчителя, якого важко виховувати) і «важкий» (який переживає особисті труднощі, переобтяжений внутрішніми складними проблемами, може бути як некерованим, так, до речі, і слухняним, безвільним, неактивним, безініціативним, але зручним для учителя). Через те, що ці два поняття, зазвичай, вживаються як одне, варто не лише загострювати увагу на неприємностях, які завдає учень вчителям, а й порушувати питання внутрішніх, психологічних скрут самої дитини, а тим більше явних помилок виховного впливу на неї [14, с. 3].

В кінці XIX – на початку XX ст. вченими було проведено безліч досліджень, з метою встановити причини відхилення поведінки дітей та

підлітків від норми. У результаті з'явилися різні теорії. Які можна умовно поділити на дві групи:

1. Біологічні причини
2. Психологічні причини [22, с. 57].

Так, наприклад, автори біологічних теорій: італійський лікар Цезарі Ломброзо або американець Вільям Шелдон уважали, що існує безпосередній зв'язок між злочинною поведінкою і біологічними особливостями людини. Навіть конституція тіла людини визначає риси характеру. Вчені виділили три типи людської фігури:

1. Ендоморф – людина помірної повноти з м'яким і округлим тілом (такій людині властиві товариськість, уміння лагодити з людьми).
2. Мезоморф – тіло людини відрізняється силою і стрункістю (характерна схильність до занепокоєння, активність і не значна чутливість).
3. Ектоморф – відрізняється тонкістю і крихкістю тіла (схильна до самоаналізу, наділена підвищеною чутливістю і нервозністю).

На думку авторів біологічних теорій, найбільш схильні до відхилень у поведінці мезоформи [25, с. 130].

Хоча подібні біологічні теорії були популярні на початку 20 століття, інші концепції їх поступово витісняли. Прихильники психологічного трактування пов'язували девіантну і делінквентну поведінку з психологічними рисами (нестійкістю психіки, порушенням психологічного рівноваги і т. п.). Були отримані дані про те, що деякі розумові розлади, особливо шизофренія, можуть бути зумовлені генетичною схильністю. Крім цього, деякі біологічні особливості можуть впливати на психіку особистості [8, с. 23].

До середини ХХ століття почали з'являтися теорії, що давали соціологічне пояснення девіантній поведінці дітей. Вперше соціологічну теорію розробив Е. Дюркгейм. Він увів поняття «аномія», тобто дезорганізація суспільства, відсутність цінностей, порушення порядку у стосунках між людьми. Згодом соціологічну теорію розвивали Р. Мертон,

Р. Лінтон, У. Міллер, Г. Беккер [25, с. 132]. В даний час ця теорія є найбільш популярною, щодо пояснення причин девіантної та делінквентної поведінки дітей.

Причин, за якими дитина робиться важкою, а потім асоціальною, достатньо. Наприклад, В. Сенько виділяв наступні причини: ·

- «збільшена напруженість життя, підвищена тривожність більшості людей: багато хто схильний до перегляду норм поведінки, їх спрощення, поведінка більшості стає все менш цивілізованим;
- шкільна напруженість, що виражається в збільшенні обсягів та інтенсивності занять, підвищення темпів;
- великий тиск на незміцнілі уми і нерви школярів викликає невідповідність між тим, що дитина бачить у реальному житті, і тим, чому його вчать, що від нього вимагають у школі;
- широкий спектр можливих недоліків морального виховання - від нерозуміння моральних норм до небажання з ними рахуватися;
- інтелектуальна нерозвиненість, душевна черствість, емоційна глухота значної частини дітей;
- несприятлива спадковість;
- дефекти самооцінки, завищення її, небажання визнавати об'єктивні оцінки і з ними рахуватися;
- нестійкість нервових процесів в умовах, сприятливих для виникнення відхилень;
- відсутність волевої саморегуляції (імпульсивність, розгальмування, нестриманість);
- асоціальна поведінка батьків (пияцтво, бійки, наркоманія, злочинний спосіб життя тощо);
- повна байдужість до дитини або, навпаки, надмірний контроль з боку дорослих;
- підбурювання дорослих, втягування малолітніх у групи асоціальної поведінки;

- уповільнені темпи розумового, соціального та морального розвитку» [33, с. 430].

В сучасних соціальних умовах навряд чи можна виявити дітей, які зовсім не були б схильні до впливу чинників ризику тією чи іншою мірою вираженості. Не сама причина є ризиком, а те, що випливає з цієї причини.

Аналіз умов життя таких дітей та підлітків показує, що неможливо виділити одну головну причину, яка послужила фактором ризику. Фахівці найчастіше фіксують поєднання багатьох несприятливих умов, які унеможливають подальше проживання в сім'ях, де створюється безпосередня загроза здоров'ю дитини та її життя.

Отже, у дітей виникають значні відхилення, як в поведінці, так і в особистісному розвитку. Їм властива одна характерна риса – порушення соціалізації в широкому сенсі слова. Сімейне неблагополуччя породжує масу проблем у поведінці дітей, їх розвитку, способі життя і призводить до порушення ціннісних орієнтацій. У труднощах поведінки дітей і підлітків дуже часто відгукуються проблеми самих батьків, корінням, що йдуть в їх власне дитинство.

1.4. Соціально-психологічна робота соціального працівника з дітьми «групи ризику»

Будь-яка проблема краще вирішується комплексно. Саме комплексний соціально-педагогічний підхід в роботі з цією категорією дітей і повинен бути покладений в основу розробки соціально-педагогічних технологій роботи з ними. Ці технології частково будуть розглянуті нижче. При цьому необхідно враховувати, що соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику має дві основні складові:

1. Виявлення дітей цієї категорії в дитячому середовищі та організація роботи з ними;
2. Безпосередня індивідуальна або групова робота з дітьми. Комплексність проблем, які потребують вирішення в процесі соціально-

педагогічної роботи з дітьми групи ризику, вимагає участі у цій діяльності різних фахівців.

Однак провідна роль належить педагогам та соціальним працівникам, і перш за все педагогам закладів загальної середньої освіти. Це обумовлено тим, що в полі зору навчальних установ перебувають практично всі діти, оскільки вони зобов'язані відвідувати школу. Навіть якщо дитина не навчається в школі, вона має можливість і повноваження виявляти таких дітей, що проживають в мікрорайоні, який вона обслуговує.

Тому тільки школа може забезпечити найбільш повне виявлення дітей, які опинилися у соціально небезпечній ситуації. Власне ж безпосередня діяльність з такими дітьми включає цілий блок заходів: починаючи від навчальних (залучення до навчальної діяльності) і виховних (від звичайних типових бесід і заходів до участі в суспільно-корисній, насамперед для дитини, діяльності та залучення його в життя молодіжних позитивно-налаштованих організаціях) до надання соціальної допомоги та підтримки (допомога в працевлаштуванні на деякий час, дозвіл особистісних і сімейних конфліктів, надання матеріальної підтримки).

У роботі з важкими дітьми важливо реалізовувати наступні напрямки: - «переклад соціальної ситуації в педагогічну (організація моральної, виховує середовища в мікросоціумі;

- об'єднання зусиль усіх суб'єктів соціального виховання з метою створення умов для особистісного розвитку дитини, при яких він зможе усвідомити взаємозв'язок і взаємозалежність своїх потреб, прагнень, конкретної роботи над собою і очікуваних досягнень, а також поставлених перед собою цілей);

- виховання морально-правової переконаності;

- формування адекватної самооцінки, здатності критично ставитися до самого себе;

- розвиток емоційної сфери особистості:

- формування волі, вміння керувати собою, адекватно реагувати на педагогічний вплив;
- включення в соціально значимі види діяльності, створення ситуації успіху в обраному дитиною виді діяльності;
- організація педагогічного впливу на думки оточуючих (сім'я, однолітки, педагоги, інші дорослі);
- попередження невротичних розладів і патологічних потягів (акцентуації характеру, неврози, суїцид, kleptomania і т. д.);
- забезпечення сприятливого соціально-психологічного клімату;
- сприяння заповнення прогалів у знаннях» [34, с. 68].

Робота педагогів з девіантними дітьми і підлітками повинна ґрунтуватися як на роботі з конкретними симптомами відхилень, так і на профілактичному підході (зняття причин, чинників та умов, їх провокують). Особливе значення в силу негативної вікової динаміки девіантної поведінки набуває рання профілактика відхилень у поведінці дітей та підлітків.

Діти і підлітки з поведінкою, що відхиляється, як правило, виявляються важкими у спілкуванні. Щоб встановити з ними контакт для будь-якої подальшої роботи, педагогам потрібно докласти досить багато зусиль, які можуть виявитися марними. Професійну допомогу фахівцям може надати методика контактної взаємодії Л. Філонова.

Так, на думку дослідника, «Контактна взаємодія» – це модель поведінки ініціатора контакту, що викликає і підсилює в іншій людині потребу в контакті, продовженні спілкування, потребу у висловленнях і повідомленнях. Автор методики розуміє контакт як довірчі відносини, позитивно пережитий психічний стан, як інструмент дослідження, вивчення і корекції. Метою застосування методики є скорочення дистанції між людьми і саморозкриття особистості в процесі спілкування» [50, с. 55].

Взаємодія соціальних працівників з дітьми «групи ризику» розгортається в таких стадіях:

1. Приготування до спілкування.

2. Пошук загального інтересу.
3. Виявлення можливих позитивних для спілкування і демонстративних якостей.
4. Виявлення небезпечних для спілкування і демонстрованих якостей.
5. Потяг до позитивних установок у поведінці партнерів.

На кожній стадії використовується специфічна тактика взаємодії і вирішуються конкретні завдання. Методику можна використовувати в діагностичних цілях і для налагодження постійних відносин з девіантними підлітками.

Соціально-психологічна та педагогічна взаємодія з профілактики та подолання наслідків конфліктних ситуацій з дітьми «групи ризику» являє собою координацію професійних зусиль фахівців для забезпечення ефективності роботи в даному напрямку.

Класний керівник представляє соціальному працівнику дані про дитину «групи ризику» по наступних позиціях:

2. Участь учня у громадському житті класу;
 3. Прийнятні (позитивні) якості особистості;
 4. Взаємини з однолітками;
 5. Дозвільні переваги (чим любить займатися у вільний час);
 6. Як впливають сім'ї;
 7. Чи мають місце конфлікти в класі і їх причини;
 8. Яка робота проводилася з підлітком і наскільки результативно.
 9. Заступник директора з виховної роботи (ВР) у разі відсутності позитивного результату роботи, проведеної класним керівником, психологом організовує педконсіліум за участю вчителів-предметників, класного керівника, психолога та запрошеним соціальним працівником. Директор школи здійснює координацію зусиль всіх перерахованих вище учасників взаємодії; у разі необхідності приймає відповідні рішення [49, с. 240].

Кожна з виділених складових роботи соціального працівника повинна бути забезпечена своїми соціально-педагогічними технологіями, які умовно можна розділити на дві групи:

- організаційні соціально-педагогічні технології;
- соціально-педагогічні технології індивідуальної роботи.

Отже, організаційні соціально-педагогічні та психологічні технології, у цілому вони спрямовані на виявлення дітей «групи ризику», діагностику їх проблем, розробку програм індивідуально-групової роботи і забезпечення умов їх реалізації. Ці функціональні напрямки діяльності педагогів обумовлюють необхідні етапи та складові соціально-педагогічної технології.

РОЗДІЛ II. ПРАКТИЧНА ПЕРЕВІРКА ТЕХНОЛОГІЇ РОБОТИ СОЦІАЛЬНОГО ПРАЦІВНИКА З ДІТЬМИ «ГРУПИ РИЗИКУ»

2.1. Методи та напрями роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику»

Будь-яка проблема краще вирішується комплексно. Саме комплексний соціально-педагогічний підхід в роботі з цією категорією дітей і повинен бути покладений в основу розробки соціально-педагогічних технологій роботи з ними. При цьому необхідно враховувати, що соціально-педагогічна робота з дітьми групи ризику має дві основні складові:

- 1) виявлення дітей цієї категорії в дитячому середовищі та організація роботи з ними;
- 2) безпосередня індивідуальна або групова робота з ними [46, с. 146].

Основним напрямком роботи соціального педагога з профілактики правопорушень є своєчасне виявлення учнів, схильних до правопорушень. Перш за все оновлено бази даних дітей, що потребують підвищеної педагогічної уваги, дітей з неблагонадійних сімей, учнів, що знаходяться на внутрішкільному контролі та контролі соціального працівника. Оформлено інформаційні куточки з питань профілактики правопорушень, наркоманії, алкоголізму, тютюнопаління, СНІДу, ведеться ретельний контроль за відвідуванням навчальних занять учнями «групи ризику», відстежуються учні з девіантною поведінкою з початкової школи.

Важливою ланкою у профілактичній роботі соціального працівника є індивідуальна робота з учнями облікових категорій. З ними ведеться індивідуальна робота: оформлені індивідуальні картки учнів, діти поступово залучаються до позакласної роботи, складені психолого-педагогічні характеристики, регулярно проводяться індивідуальні бесіди. Працівниками проводяться індивідуальні та масові профілактичні заходи.

Широко практикуються відвідування дітей вдома, бесіди з батьками, індивідуальні консультації, залучення дітей з девіантною поведінкою до спортивних секцій, гуртків. У школі проводяться учнівські конференції,

тижні правових знань із залученням фахівців – правознавців, тематичні вікторини, конкурси плакатів; проблеми профілактики антисоціальних явищ виносяться на батьківські збори, на них запрошуються представники правоохоронних органів.

Завдяки тестуванням, співбесідам вивчається особистість дитини, мікроклімату її сім'ї, адаптування її в середовищі. На основі досліджень надаються рекомендації як дітям, так і батькам, педагогам щодо попередження подальших конфліктних ситуацій.

Ведеться внутрішній облік дітей та підлітків схильних до правопорушень. Складено план заходів щодо профілактики правопорушень, дитячої бездоглядності та негативних явищ в учнівському середовищі.

Організовано індивідуальну роботу з профілактики правопорушень серед цієї категорії учнів. Усі дані обробляються, аналізуються й записуються у соціально-психологічну картку дитини. У ній відображаються причини виникнення важковихованості, позитивні та негативні якості дитини, особливості сімейного виховання. На основі цієї характеристики підбирається корекційна програма, тренінгові й практичні заняття, що включають методи виховного впливу на дитину.

Суттєве місце в системі роботи соціального працівника з такими дітьми посідає і робота з сім'єю. Вона спрямована на забезпечення членів родини педагогічними знаннями, надання методичної допомоги. У зв'язку з цим у школі діє лекторій для батьків, діти яких потребують особливої уваги. Тематика цих занять стосується різноманітних питань: «Шкідливі звички та їх попередження», «Правила поведінки», «Агресивність», «Твоє здоров'я – в твоїх руках», «Знай свої права» та ін. На заняття запрошуються представники центру у справах сім'ї дітей та молоді, представники служби ювенальної превенції. Вивчається соціальний стан сімей, умови родинного виховання цієї категорії дітей, їх зайнятості, потреб і проблем.

Різні обставини першого контакту з сім'єю обумовлюють ті чи інші особливості поведінки фахівця із соціальної роботи. «Водночас у будь-якому

випадку фахівцеві слід дотримуватися доцільних прийомів та правил налагодження контакту із сім'єю:

- під час спілкування необхідно поводитися спокійно, впевнено та доброзичливо;
- важливо завжди уточнювати, як члени сім'ї зрозуміли те, що ви їм сказали, щоб уникнути непорозуміння;
- ніколи не оцінювати сім'ю, не використовувати стосовно її членів вислови «ненормальні», «неповноцінні», «не як усі люди» тощо;
- не повідомляти сім'ї, що «в неї є проблема»;
- завжди запитувати у членів сім'ї, як вони себе почувають, як бачать вашу співпрацю тощо;
- вести розмову з сім'єю у формі діалогу, а не монологу фахівця;
- інтуїтивно відчувати, коли потрібно змінити тему, щоб розмова не спровокувала конфліктну ситуацію;
- не поводитися так, щоб сім'я повинна була виправдовуватися;
- бути готовим до таких запитань: «Ви вирішите мої проблеми?», «Чим ви можете мені допомогти?», «Чому ви прийшли до мене?», «Що ви вишукуєте?» тощо [15, с. 230].

Також ведеться контроль за дотриманням учнями норм та правил поведінки у школі та в позаурочний час.

Щомісяця в школі відбувається засідання Ради з профілактики правопорушень, де розглядаються як питання з профілактики правопорушень, так і випадки відхилення в поведінці учнів.

Керівник центру соціальної служби для сім'ї, дітей та молоді спільно працює зі школою. Спільно проводити виховні години, тренінги, батьківські лекторії, рейди та соціальне інспектування дітей.

Робота навчального закладу запобігає небажаній поведінці та шкідливим звичкам школярів, забезпечує теоретичну та практичну реалізацію заходів, спрямованих насамперед на вдосконалення способу життя школярів, обрання ними правильної соціальної орієнтації.

Робота з дитиною девіантної поведінки передбачає не лише застосування діагностичних методик, з метою попередження а ще й засобів корекції, коли негативне явище відбилось на поведінці.

Корекція – це робота працівників психологічної служби школи з конкретними відхиленнями у поведінці учня, що спрямована передусім на зміну самого неповнолітнього.

Науковці вважають, що «виправлення поведінки неповнолітніх залежить від ступеня педагогічної занедбаності, моральної стійкості, особливостей психічного стану, від готовності до виправлення, вміння протистояти негативному впливу та методів перевиховання. Виховна соціальна робота буде тим ефективнішою, чим більше ґрунтуватиметься на психологічних основах виховання дітей підліткового віку. Психологічна служба школи повинна забезпечувати психічне здоров'я учнів, гармонійний розвиток особистості, формування громадянина, здатного до свідомого суспільного вибору, вільного саморозвитку особистості, сприяє гармонізації взаємин особистості і суспільства, вирішенню проблем психологічного забезпечення навчально-виховного процесу, профілактиці конфліктів, правопорушень» [39, с. 60].

Кожному соціальному працівнику знайомі словосполучення «важкий підліток», «група ризику». Із чим вони асоціюються? Дуже багато витрачених сил, часу, нервів, а також очікування неприємностей, безсилля і разом з цим - радість перемог, нехай маленьких, але все ж таки перемог. Тому соціальному працівнику крім напрямів, потрібно застосовувати певні специфічні методи та технології у своїй роботі.

Зміни, що відбуваються сьогодні в нашому суспільстві, зумовили загострення проблеми допомоги дітям із так званою «важкою поведінкою» і розробку діючої системи заходів з профілактики та реабілітації цієї групи молоді.

Що реально може зробити соціальний працівник спільно з класним керівником?

1. Надати своєчасну психолого-педагогічну підтримку дитині, яка опинилася в складній життєвій ситуації.

2. Сприяти формуванню в дітей і підлітків «здорових» моделей способу життя, що надають можливості для реалізації особистісного потенціалу.

3. Сприяти підвищенню психолого-педагогічної компетентності дорослих (батьків, педагогів).

4. Залучити до виховного процесу школи представників громадськості.

5. Протистояти залученню підлітків до злочинної діяльності.

Особливо необхідно організувати роботу із «важкими» учнями, щоб досягти суттєвого результату.

Пошук ефективних заходів соціальної профілактики припускає визначення сутності поняття «девіантна поведінка», її видів, факторів, що впливають на збільшення кількості учнів з такою поведінкою, а також ролі освітніх інститутів у розв'язанні завдань попередження відхилень у поведінці.

Поведінкою, що відхиляється (девіантною), називають соціальну поведінку, яка не відповідає сталим у певному суспільстві нормам. Дослідник та науковець І. Кон уточнює визначення девіантної поведінки, розглядаючи її як «систему вчинків, що відхиляються від норми, яка є загальноприйнятою або такою, що припускається, чи то норми психічного здоров'я, чи то права, чи то культури й моралі».

Існуюча система заходів з профілактики девіантної поведінки неефективна, зокрема, через:

- пріоритет навчальних завдань перед завданнями виховання в роботі з дітьми й підлітками в освітньому закладі;

- низьку доступність конкретних технологій профілактичної роботи для практичних працівників;

- надання допомоги учням з девіантною поведінкою переважно педагогами-ентузіастами;

- безсистемність і непослідовність у реалізації заходів із профілактики та реабілітації [14, с. 30].

Для того щоб заходи з профілактики були більш ефективними, необхідне створення таких умов:

- виявлення адекватності застосовуваних заходів з профілактики на підставі даних соціально-педагогічного моніторингу;

- науково-методичне оснащення процесу взаємодії школи, родини й інших соціальних інститутів в організації роботи з дітьми з девіантною поведінкою.

Девіантна поведінка підрозділяється на дві категорії:

1) поведінка, яка відхиляється від норм психологічного здоров'я, що припускає наявність явної або прихованої психопатології (патологічна);

2) антисоціальна поведінка, яка порушує якісь соціальні, культурні й особливо правові норми.

Відхилення в поведінці дітей і підлітків можуть бути зумовлені такими причинами:

- соціально-педагогічною занедбаністю, коли діти або підлітки поводяться неправильно через свою невихованість, негативні стереотипи поведінки, що склалися, відсутність у них необхідних позитивних знань, умінь і навичок;

- глибоким психологічним дискомфортом, що викликаний неблагополучними сімейними взаєминами, негативним психологічним мікрокліматом у родині, систематичними навчальними не успіхами, взаєминами з однолітками в колективі класу, що не склалися, неправильним (несправедливим, грубим) ставленням до дитини з боку батьків, учителів, однокласників;

- відхиленнями в стані психологічного та фізичного здоров'я і розвитку, віковими кризами, акцентуаціями характеру й іншими фізіологічними психоневрологічними проблемами;

- відсутністю умов самовираження, незайнятістю корисними видами діяльності, відсутністю позитивних і значущих соціальних і особистісних життєвих цілей і планів;

- бездоглядністю, негативним впливом навколишнього середовища й соціально-психологічною дезадаптацією, яка розвивається на цьому підґрунті, зміною соціальних і особистісних цінностей з позитивних в негативні [36, с. 39].

Як розмовляти з «важким» підлітком?

Під час розмови з підлітком необхідно позбутися повчального тону і приділити час і увагу тільки співрозмовнику, при цьому дотримуючись деяких правил:

- поважати співрозмовника;
- говорити з ним як з рівним;
- аргументувати свою точку зору, залишаючи за підлітком право розділяти її або заперечувати;
- показувати, що він цікавий як людина й співрозмовник;
- дотримуватись кодексу честі;
- учитель має право бути некомпетентним у якійсь сфері життя і визнає таке саме право за підлітком;
- розмовляти тільки про те, про що підліток готовий говорити, «не лізти в душу», надати йому право на мовчання;
- бути готовим вислухати шокуючі подробиці життя підлітка й підтримати його;
- делегувати підлітку відповідальність за власну поведінку й ухвалення рішень;
- дотримуватись права на конфіденційність приватної бесіди;
- бути толерантним до звичок, способу життя та ідеалів співрозмовника [41, с. 18].

Про що розмовляти з «важким» підлітком?

1. Навчання – улюблені й не дуже предмети, причини неуспіху, взаємини з учителями, участь у громадській роботі, випадки порушень дисципліни.

2. Плани на майбутнє щодо продовження навчання, вибору професії; здатність урахувати майбутні труднощі й тверезо оцінювати свої можливості.

3. Взаємини з однолітками; перевага одного близького друга або компанії приятелів, становище серед товаришів, причини вибору приятелів за певними особистими якостями, за спільністю захоплень.

4. Захоплення сьогодні й у минулому (під чиїм впливом було зроблено вибір, які досягнуті результати, чому захоплення забуто).

5. Взаємини з батьками, внутрішньо сімейні стосунки: склад родини (хто названий першим, про кого забув згадати, хто займався його вихованням, найбільш близький член родини, з ким у родині конфліктні взаємини, причина конфлікту). Якщо родина розпалася, необхідно з'ясувати, у якому віці був підліток, коли це сталося, його ставлення до розлучення батьків, чи підтримує контакт із тим з них, хто пішов із родини.

6. Порушення поведінки в минулому: прогули занять, дрібне хуліганство, паління, уживання алкоголю, знайомство з різними наркотичними засобами, втечі з дому, чи був затриманий або взятий на облік міліцією.

7. Найскладніші події в минулому й реакція на них. Наявність колись у минулому суїцидних думок. Перенесені захворювання: як вони позначилися на навчанні й на становищі серед однолітків. Наявність сьогодні або в минулому порушень сну, апетиту, самопочуття та настрою.

8. Сексуальні проблеми:

- перша закоханість і пов'язані із цим психічні травми;
- самооцінка своєї привабливості;
- початок статевого життя та потайливе побоювання із приводу своєї сексуальної неповноцінності.

Отже, метою бесід з підлітками є з'ясування фактора ризику. Фактор ризику – це зв'язок між характеристиками індивіда, групи або середовища й підвищеною ймовірністю порушень у певний момент.

2.2. Дослідно-експериментальна робота з вивчення специфіки технологій роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику»

Дослідно-експериментальна робота з вивчення специфіки технологій роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику» та вивчення головних аспектів соціально-педагогічної допомоги дітям з даною проблематикою проводилася на базі 8 класу Білоцерківського ліцею-гімназії №12 Білоцерківської міської ради Київської області.

Експериментальне дослідження щодо вивчення специфіки технологій роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику» проходило у кілька етапів та кожний етап мав свій алгоритм діяльності соціального працівника в роботі з дітьми «груп ризику», який містить у собі три блоки:

1. Діагностична робота.
2. Консультативна, реабілітаційно-корекційна і профілактична робота.
3. Моніторинг і аналіз результатів роботи.

Діагностична робота. Діагностичний етап спрямований на виявлення дітей групи ризику, діагностику їх проблем, розробку програм індивідуально-групової роботи й забезпечення умов їх реалізації [84, с. 48].

Щоб організувати взаємодію різних структур, що вирішують проблеми неповнолітніх, необхідно сформувати банк даних дітей і підлітків групи ризику. Ініціатива створення цілісного банку даних повинна належати соціальному педагогові й здійснюватися їм разом з іншими фахівцями й установами.

На даному етапі роботи соціальний працівник виступає як дослідник і організатора посадової, часом формальної взаємодії різних організацій, покликаних надавати допомогу дітям. Відбувається виявлення дітей «групи ризику» [31, с. 125].

У процесі проведення діагностичної роботи соціальний працівник вивчає індивідуальні особливості дитини, з'ясовує її інтереси і потреби, труднощі й проблеми, конфліктні ситуації, відхилення в поведінці, їх причини, відслідковує джерела виникнення конфліктних ситуацій, досліджує умови і особливості взаємин у мікросередовищі життєдіяльності дитини.

Можна визначити такий алгоритм вивчення особистості девіантного підлітка на прикладі експериментальної групи Білоцерківського ліцей-гімназії №12 Білоцерківської міської ради Київської області:

1. Загальні дані про дитину.
2. Стан здоров'я, вікові особливості фізичного розвитку (зріст, вага, дефекти зору, слуху, порушення постави та ін.).
3. Спрямованість особистості (егоїстична, ділова, громадська; характеристика усвідомлених мотивів; погляди і переконання, інтереси, прагнення, мрії, ідеали, цінності).
4. Самооцінка (занижена, завищена, адекватна), рівень домагань; вимогливість до себе; ставлення до критичних зауважень учителів і товаришів; ставлення до самовиховання і його прояв.
5. Темперамент (риси якого типу темпераменту переважають - сангвінік, холерік і т.д).
6. Особливості емоційно-вольової сфери (характер емоційної реакції на педагогічну дію; розвиток почуттів: моральних, інтелектуальних, їх глибина і стійкість; ступінь емоційної збудливості; зовнішнє вираження емоційних переживань; вольові особливості – цілеспрямованість, самостійність).
7. Здібності (загальні і спеціальні).
8. Характер (які позитивні і негативні якості характеру виявляються у ставленні до навчання, праці: активність, добросовісність, відповідальність, брехливість, упертість; у ставленні до людей (старших і молодших) виявляються : повага, доброта, грубість, егоїзм, жорстокість; у ставленні до себе – скромність, гідність; чи має шкідливі звички: куріння, лихослів'я, уживання спиртних напоїв, наркотичних речовин).

9. Характеристика міжособистісних взаємин підлітка :

а) у сім'ї (умови сімейного виховання, характеристика сім'ї за структурою, матеріальним забезпеченням, виховним потенціалом, особливостями взаємин між дорослими членами сім'ї, взаємин дитини з дорослими, позиція дитини в сім'ї);

б) у шкільному колективі (характеристика колективу, соціальний статус учня, його становище в колективі (лідер, популярний, прийнятий, ізольований), ставлення вихованця до думки колективу, симпатії, антипатії);

в) у сфері вільного спілкування (з ким спілкується у вільний час, до якої групи входить, яка спрямованість групи, яке становище займає у групі і які потреби в ній задовольняє, як і з ким проводить дозвілля).

10. Участь в різноманітних видах діяльності:

а) ставлення до навчальної діяльності (успішність, рівень знань, ступінь сформованості навчальних навичок; певні мотиви навчання, вияв особливого інтересу до якого-небудь предмету; особливості пам'яті, мислення, рівень розвитку уваги);

б) ставлення до трудової діяльності (наявність трудових навичок, умінь, здатність до тривалих трудових зусиль; участь у суспільно корисній праці, наявність трудових обов'язків вдома);

в) вияв стійкого інтересу до якогось виду діяльності (член певної секції, гуртка, клубу);

г) наявність професійної спрямованості (наміри орієнтація, мотиви вибору майбутньої професії).

11. Причини відхилень у поведінці:

а) відхилення від норми через стан здоров'я (порушення у фізичному і психічному здоров'ї відставання в рості акцентуації характеру, неврози, дефекти пам'яті, мислення);

б) порушення у сфері міжособистісних взаємин (непопулярний, ізольований у класному колективі; відкинутий у групі вільного спілкування; конфліктний, відчужений, безконтрольний в сім'ї);

в) помилки педагогів (перебільшення педагогічної влади; позбавлення дитини індивідуальних стимулів; покарання, пов'язані з приниженням особистості дитини; суперечність вимог, поверхове знання особливостей школяра, конфліктні відносини між педагогами і батьками дитини чи між педагогами і дитиною);

г) помилки сімейного виховання («заласкане дитинство», «задавлене дитинство», «загублене дитинство», «самотнє дитинство», «байдуже дитинство»; відсутність елементарних психолого-педагогічних знань; перекладення турбот про виховання на школу; відсторонення підлітка від фізичної праці, конфлікти в сім'ї);

д) соціальні причини (суперечності в суспільстві, у мікросоціумі);

е) психотравмуючі ситуації [35, с. 350–353].

На діагностичному рівні роботи при добровільному зверненні клієнтів, соціальний працівник оцінює проблемну ситуацію дитини, вивчає її стосунки у школі з учителями та однолітками, ситуацію в сім'ї, проводить психомалюнкові методики («Неіснуюча тварина», «Соціальний атом сім'ї» та ін.). Працівники Служби у справах дітей спільно співпрацює з Білоцерківським ліцеєм-гімназією №12 Білоцерківської міської ради Київської області. Також соціальний працівник може звернутися в телефонному режимі до шкільного психолога, батьків, інших родичів дитини з метою різнобічного дослідження інформації про існуючу проблему.

У більшості випадків Служба у справах дітей проводить роботу з дітьми за направленням шкіл, училищ, технікумів, університетів, прокуратури, дитячих лікарень.

Соціальний працівник у своїй роботі активно використовує технологію соціального інспектування. Соціальне інспектування передбачає заходи, спрямовані на:

- з'ясування факту наявності у осіб складних життєвих обставин;
- вивчення причин, що призвели до виникнення складних життєвих обставин, які особи не можуть подолати самотійно;

- оцінку потреб та визначення необхідності у здійсненні соціального обслуговування осіб;
- з'ясування можливості та здатності осіб до самостійної життєдіяльності;
- вжиття негайних заходів для усунення реальної загрози життю і здоров'ю осіб, які не можуть захистити себе від насильства або жорстокого поводження;
- забезпечення прав осіб на отримання своєчасної допомоги;
- контроль за дотриманням державних стандартів і нормативів у сфері соціальної роботи [53].

Соціальні працівники, у тому числі і співробітники Служби у справах дітей, відвідують оселі дітей та заповнюють визначені законодавством документи, зокрема акт обстеження житлово-побутових умов проживання неповнолітнього(-ої) та акт обстеження житлово-побутових умов неповнолітнього(-ої).

Під час проведення дослідно-експериментальної роботи для проведення наступних етапів, а саме консультативної, реабілітаційно-корекційної і профілактичної роботи, нами використовувались такі технології соціальної діагностики у роботі з неповнолітніми.

Соціальна діагностика використовується при проведенні профілактичної роботи у формі індивідуальних бесід з неповнолітніми. Основною темою бесід є поведінка в школі, пропуски без поважної причини, комп'ютерні ігри, вживання алкогольних напоїв. На початку бесіди проводиться діагностика проблеми, ми намагалися дізнатися про причини правопорушень, ситуацію в сім'ї, стосунки в класі, наявність друзів поза школою, шкільні успіхи, інтереси, захоплення. Адже просто так дитина не буде вчиняти прогули та порушення поведінки. На основі проведеної діагностики, з'ясовувалися справжні причини, були використані можливості для проведення профілактичної та реабілітаційної роботи (див. Додаток А).

Соціальний працівник проводить соціальні консультації для дітей, батьків, інших зацікавлених осіб. Розглядаються питання правильного виховання дітей, поваги дітей до батьків та осіб, що їх замінюють, шкільна дисципліна, вирішення житлових проблем. У кінці бесіди для з'ясування психологічного портрету клієнту досить дієвими показали себе психомалюнкові тест-методики – «Будинок–Дерево–Людина», «Соціальний атом сім'ї».

Методика «Будинок-Дерево-Людина» – проєктивна методика дослідження особистості, що запропонована Дж. Буком. Тест призначений як для дорослих, так і для дітей, можливо групове обстеження. Сутність методики полягає в тому, що респонденту пропонується намалювати будинок, дерево і людину. Потім проводиться аналіз малюнку [40].

Р. Берні при використанні тесту ДДЛ просить зобразити дерево, будинок і людини в одному малюнку, в одній сцені, що відбувається. Уважається, що взаємодія між будинком, деревом і людиною являє собою зорову метафору [41].

Методика «Соціальний атом сім'ї» була розроблена засновником соціометрії Дж. Морено (див. Додаток Б). Тест призначений для змалювання дітьми структури своєї сім'ї, відносин, психологічного клімату в родині. Дитині потрібно намалювати членів своєї сім'ї у вигляді геометричних фігур, позначити лінії – відносин між членами сім'ї (якщо відносини нормальні – суцільні лінії, тривожні–пунктиром). Велике значення має розташування фігур, колір [27].

Якщо привести методику в дію, то цілком можливо помітити те, що людина малює те, що дійсно відбувається в її житті, свої проблеми, проявляє особливості свого характеру.

Проведення соціального супроводу один із елементів роботи соціальних працівників, при здійсненні якого, соціальними працівниками надаються такі види послуг:

- посередництво в конфліктах, психологічне консультування дітей та батьків;
- сприяння пошуку житла;
- сприяння навчанню та розвитку дитини (улаштування дитини до гуртків, запрошення дітей на розважальні заклади);
- влаштування дитини на оздоровлення;
- представництво інтересів дитини перед органами державної та місцевої влади, адміністрацією школи [36, с. 285–286].

Соціальний супровід розпочинається з оформлення облікової картки на кожну дитину, що ставиться на облік в Службі у справах дітей, де зазначається така інформація:

- П.І.Б дитини;
- вік дитини (число, місяць, рік народження);
- місце проживання і контактний телефон;
- місце навчання, № школи, клас;
- підстава постановки на облік;
- П.І.Б батьків, інших родичів дитини, їх контактні телефони.

Кожна дитина, поставлена на облік, 1 раз на місяць приходиться на перевірку у Службу у справах дітей; з нею проводяться бесіди про становище дитини у школі та сім'ї, про успішність у школі та позитивні зміни в поведінці.

Як складова технологій соціальної діагностики у процесі соціального супроводу використовуються такий метод соціальної діагностики як аналіз документів. Аналізуються такі види документів: акти обстеження житлово-побутових умов учня проведені працівниками шкіл (класними керівниками, соціальними педагогами, учителями), пояснення стосовно пропущених занять, адиктивної поведінки, інформація зі шкіл, характеристики зі школи, подання шкіл на проведення з учнями роботи з залучення до навчання.

Уся проаналізована документація також знаходиться в обліковій картці як додатки.

Доволі розповсюдженими в роботі Служби у справах дітей є рейди-перевірки. Рейди-перевірки проводяться відповідно до Закону України «Про органи і служби у справах дітей та спеціальні установи для дітей», на виконання Закону України «Про основи соціального захисту бездомних громадян і безпритульних дітей», Указу Президента України «Про першочергові заходи щодо захисту прав дітей», на виконання ст.10 Закону України «Про охорону дитинства», Закону України «Про забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування», з метою забезпечення організаційно-правових умов соціального захисту дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та з метою профілактики злочинних проявів, запобігання дитячій бездоглядності та безпритульності; виявлення дітей, які виховуються в родинах, де батьки ухиляються від виконання своїх батьківських обов'язків та проведення з ними профілактичної роботи.

На даному етапі проводиться порівняльний аналіз і дається оцінка ефективності роботи з боротьби з девіантністю. Також відбувається визначення ефективності впливу обраної реабілітаційно-корекційної програми й складових її методик на підлітка й інших учасників процесу.

Часто на цьому етапі проводиться заключне анкетування і тестування з метою діагностики, чи відбулися зміни в особистості й відносинах учасників за час роботи з підлітком.

Отже, в результаті дослідження було встановлено, що для ефективної роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику» необхідно мати високу соціальну компетентність, яка включає в себе знання теоретичних основ соціальної роботи, навички спілкування та міжособистісної взаємодії, здатність до емпатії та сприйняття потреб дітей «групи ризику».

2.3. Організація соціально-педагогічної взаємодії для забезпечення роботи з дітьми «групи ризику»

Організація соціально-педагогічної взаємодії для забезпечення роботи з дітьми «групи ризику» є ключовим елементом роботи соціальних працівників і педагогів з цією категорією дітей. Діти «групи ризику» потребують спеціальної уваги і підходу, тому важливо встановити ефективну взаємодію між соціальними працівниками, педагогами та батьками/опікунами дитини.

Організація соціально-педагогічної взаємодії повинна передбачати такі етапи:

1. Оцінка потреб дитини та її сім'ї: соціальний працівник або педагог повинен провести діагностику та оцінити потреби дитини та її сім'ї.
2. Розроблення індивідуального плану роботи з дитиною: на основі оцінки потреб дитини та її сім'ї, соціальний працівник або педагог повинен розробити індивідуальний план роботи з дитиною.
3. Взаємодія з батьками/опікунами: соціальний працівник або педагог повинен встановити ефективну взаємодію з батьками/опікунами дитини. Це може включати консультування, підтримку та інші форми допомоги.
4. Співпраця з іншими фахівцями: соціальний працівник або педагог повинен співпрацювати з іншими фахівцями, такими як психологи, медичні працівники та інші спеціалісти, щоб забезпечити повноцінну допомогу дитині та її сім'ї.
5. Оцінка результатів роботи: соціальний працівник або педагог повинен проводити.

В організації соціально-педагогічної взаємодії для забезпечення роботи з дітьми «групи ризику» важливо забезпечити належний рівень співпраці між всіма сторонами: дітьми, їх батьками, вчителями, психологами, соціальними працівниками та іншими фахівцями. Кожен з цих фахівців відіграє важливу

роль у взаємодії з дітьми, тому необхідно забезпечити взаємодію між всіма фахівцями.

Одним з важливих аспектів організації соціально-педагогічної взаємодії є забезпечення належного рівня інформаційної взаємодії між всіма сторонами. Для цього можна використовувати різні інструменти, такі як батьківські збори, зустрічі зі спеціалістами, індивідуальні консультації з батьками, спільні проекти, взаємодію з громадськими організаціями тощо. Також важливо забезпечити відкритий доступ до інформації про роботу з дітьми «групи ризику», що дозволить всім зацікавленим сторонам бути в курсі справ.

Ще одним важливим аспектом є забезпечення підтримки дітей «групи ризику» та їх батьків. Соціальні працівники, психологи, вчителі та інші фахівці повинні бути готові надавати підтримку в складних ситуаціях, що виникають у дітей та їх батьків. Також важливо забезпечити належну підтримку у вирішенні питань щодо освіти та соціальної адаптації.

Організація соціально-педагогічної взаємодії має на меті забезпечення ефективної роботи з дітьми «групи ризику». Основною метою такої взаємодії є покращення соціального становища дітей, що потребують особливої уваги та підтримки, зменшення ризику їх соціальної відсталості та небезпеки від їх невдач.

Організація соціально-педагогічної взаємодії включає в себе різноманітні компоненти. Першим і одним з найважливіших компонентів є взаємодія з батьками та опікунами дітей. Соціальний працівник має співпрацювати з батьками та опікунами дітей, щоб забезпечити найбільш ефективну підтримку дитини в домашньому середовищі. Важливо також забезпечити розвиток вмінь та навичок батьків щодо роботи зі своїми дітьми.

Інший важливий компонент – це співпраця зі школою та іншими освітніми закладами. Соціальний працівник має співпрацювати зі школою, щоб забезпечити найбільш ефективну підтримку дитини в навчанні. До цього

можуть входити розвиток індивідуальних планів навчання, спеціальні програми та інші ініціативи.

Окрім того, важливо забезпечити співпрацю з медичними закладами та іншими службами, які можуть забезпечити необхідну медичну допомогу дітям «групи ризику». Також можуть здійснюватися інші заходи, такі як психологічна підтримка.

Для успішної організації соціально-педагогічної взаємодії з дітьми «групи ризику» також важливо враховувати їхні індивідуальні потреби та особливості. Кожна дитина має свої унікальні потреби та ресурси, тому підхід до кожної дитини повинен бути індивідуалізованим.

Окрім того, важливо залучати до процесу взаємодії з дітьми «групи ризику» не лише соціальних працівників та педагогів, але й родину, громадські організації та інших фахівців. Взаємодія з батьками може допомогти забезпечити підтримку та допомогу дітям вдома, а співпраця з громадськими організаціями може допомогти забезпечити доступ до різних видів підтримки та ресурсів.

Також важливо враховувати, що робота з дітьми «групи ризику» потребує постійного вдосконалення та адаптації методів та технологій роботи. Суспільство та ситуації змінюються, тому необхідно постійно вивчати нові методи та підходи, щоб забезпечувати ефективну та якісну роботу з дітьми «групи ризику».

Отже, робота соціального працівника з дітьми «групи ризику» є важливою та відповідальною справою, яка вимагає від фахівців глибоких знань та навичок. Дослідження та практика показують, що для ефективної роботи з цією категорією дітей необхідно враховувати їхні особливості та потреби, а також використовувати індивідуалізовані підходи та технології роботи.

Важливим елементом успішної роботи з дітьми «групи ризику» є організація соціально-педагогічної взаємодії з дитиною, родиною, громадськими організаціями та іншими фахівцями. Такий підхід дозволяє

забезпечити комплексну та індивідуалізовану підтримку дітям у складних життєвих ситуаціях.

У сучасних умовах важливо постійно вдосконалювати методи та технології роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику», щоб забезпечувати якісну та ефективну роботу з цією категорією дітей. Розуміння специфіки роботи з дітьми «групи ризику» та використання сучасних методів та технологій дозволять фахівцям успішно вирішувати завдання, пов'язані з підтримкою та допомогою цієї вразливої категорії дітей.

ВИСНОВКИ

Результати проведеного дослідження засвідчили досягнення мети, розв'язання поставлених завдань і стали підставою для таких **висновків**:

1. На основі аналізу джерел охарактеризовано категорію дітей «групи ризику» як об'єктів соціальної роботи. Так, до групи ризику відносять таких дітей: 1) діти з проблемами в розвитку, які не мають різко вираженої клінікопатологічної характеристики; 2) діти, які залишилися без опіки батьків; 3) діти із неблагополучних, асоціальних сімей; 4) діти із сімей, які потребують соціально-економічну і соціально-психологічну підтримку; 5) діти з проявами соціальної і психолого-педагогічної дезадаптації.

Визначено основні підходи науковців до розуміння їх соціальних характеристик, зокрема до категорії неповнолітніх «групи ризику» належать підлітки з неблагополучних сімей, які погано встигають у школі, характеризуються різними виявами девіантної поведінки. Увага до цієї категорії осіб останнім часом набагато збільшилася. З погляду правислухняної поведінки та правової свідомості – це найбільш небезпечна група, тому що ці неповнолітні ще не є злочинцями, але вже мають дефекти соціалізації (до того ж правової). До групи ризику таких неповнолітніх зараховують із двох причин: 1) певна небезпека для оточення та суспільства через девіантність і потенційну делінквентність; 2) аутодеструктивна поведінка (ризик утратити життя, здоров'я, нормальні умови для повноцінного розвитку).

2. У ході дослідження визначено та охарактеризовано фактори та причини виникнення категорії дітей «групи ризику». Зокрема, дослідники виділяють наступні фактори ризику: медико-соціальні: (обтяжена спадковість, хронічні захворювання, інвалідність, антисанітарія); соціально-економічні (низький матеріальний рівень сім'ї, погані житлові умови); соціально-демографічні (неповні; багатодітні; повторний шлюб); соціально-психологічні (спотворений характер взаємин, відсутність спільних інтересів, моральна безвідповідальність батьків, жорстокість); в) кримінальні чинники

(алкоголізм, наркоманія, аморальний спосіб життя батьків, сімейні дебоші, наявність судимих членів сім'ї). В останні роки в науковій літературі і масових виданнях широко обговорюється тема жорсткості та насильства по відношенню до дітей у сім'ї.

З'ясовано, що причинами виникнення категорії дітей «групи ризику» є: збільшена напруженість життя, підвищена тривожність більшості людей: багато хто схильний до перегляду норм поведінки, їх спрощення, поведінка більшості стає все менш цивілізованим; шкільна напруженість, що виражається в збільшенні обсягів та інтенсивності занять, підвищення темпів; великий тиск на незміцнілі уми і нерви школярів викликає невідповідність між тим, що дитина бачить у реальному житті, і тим, чому його вчать, що від нього вимагають у школі; широкий спектр можливих недоліків морального виховання – від нерозуміння моральних норм до небажання з ними рахуватися; інтелектуальна нерозвиненість, душевна черствість, емоційна глухота значної частини дітей; несприятлива спадковість; дефекти самооцінки, завищення її, небажання визнавати об'єктивні оцінки і з ними рахуватися; нестійкість нервових процесів в умовах, сприятливих для виникнення відхилень; відсутність вольової саморегуляції; асоціальна поведінка батьків.

3. Здійснено аналіз соціально-психологічної роботи соціальних працівників з дітьми «групи ризику». Власне ж безпосередня діяльність з такими дітьми включає цілий блок заходів: починаючи від навчальних (залучення до навчальної діяльності) і виховних (від звичайних типових бесід і заходів до участі в суспільно-корисній, насамперед для дитини, діяльності та залучення його в життя молодіжних позитивно-налаштованих організацій) до надання соціальної допомоги та підтримки (допомога в працевлаштуванні на деякий час, дозвіл особистісних і сімейних конфліктів, надання матеріальної підтримки).

У роботі з важкими дітьми важливо реалізовувати наступні напрямки: - переклад соціальної ситуації в педагогічну; об'єднання зусиль усіх суб'єктів

соціального виховання з метою створення умов для особистісного розвитку дитини, при яких він зможе усвідомити взаємозв'язок і взаємозалежність своїх потреб, прагнень, конкретної роботи над собою і очікуваних досягнень, а також поставлених перед собою цілей). Встановлено, що робота з девіантними дітьми і підлітками повинна ґрунтуватися як на роботі з конкретними симптомами відхилень, так і на профілактичному підході (зняття причин, чинників та умов, їх провокують). Особливе значення в силу негативної вікової динаміки девіантної поведінки набуває рання профілактика відхилень у поведінці дітей та підлітків.

4. Проаналізовано методи та напрями роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику». З'ясовано, що важливою ланкою у профілактичній роботі соціального працівника є індивідуальна робота з учнями облікових категорій. З ними ведеться індивідуальна робота: оформлені індивідуальні картки учнів, діти поступово залучаються до позакласної роботи, складені психолого-педагогічні характеристики, регулярно проводяться індивідуальні бесіди. Працівниками проводяться індивідуальні та масові профілактичні заходи.

Широко практикуються відвідування дітей вдома, бесіди з батьками, індивідуальні консультації, залучення дітей з девіантною поведінкою до спортивних секцій, гуртків. У школі проводяться учнівські конференції, тижні правових знань із залученням фахівців – правознавців, тематичні вікторини, конкурси плакатів; проблеми профілактики антисоціальних явищ виносяться на батьківські збори, на них запрошуються представники правоохоронних органів.

Завдяки тестуванням, співбесідам вивчається особистість дитини, мікроклімату її сім'ї, адаптування її в середовищі. На основі досліджень надаються рекомендації як дітям, так і батькам, педагогам щодо попередження подальших конфліктних ситуацій.

5. Проведено дослідно-експериментальну роботу з вивчення специфіки технологій роботи соціального працівника з дітьми «групи

ризикі». Експериментальне дослідження щодо вивчення специфіки технологій роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику» проходило у кілька етапів та кожний етап мав свій алгоритм діяльності соціального працівника в роботі з дітьми «груп ризику», який містить у собі три блоки: 1. Діагностична робота. 2. Консультативна, реабілітаційно-корекційна і профілактична робота. 3. Моніторинг і аналіз результатів роботи.

Діагностичний етап був спрямований на виявлення дітей групи ризику, діагностику їх проблем, розробку програм індивідуально-групової роботи й забезпечення умов їх реалізації. У наступному етапі використовувалася технологія соціальна діагностика, яка використовується при проведенні профілактичної роботи у формі індивідуальних бесід з неповнолітніми. Основною темою бесід є поведінка в школі, пропуски без поважної причини, комп'ютерні ігри, вживання алкогольних напоїв. Соціальний працівник проводить соціальні консультації для дітей, батьків, інших зацікавлених осіб. Розглядаються питання правильного виховання дітей, поваги дітей до батьків та осіб, що їх замінюють, шкільна дисципліна, вирішення житлових проблем. У кінці бесіди для з'ясування психологічного портрету клієнту досить дієвими показали себе психомалюнкові тест-методики – «Будинок–Дерево–Людина», «Соціальний атом сім'ї».

На останньому етапі проводиться порівняльний аналіз і дається оцінка ефективності роботи з боротьби з девіантністю. Також відбувається визначення ефективності впливу обраної реабілітаційно-корекційної програми й складових її методик на підлітка й інших учасників процесу.

Отже, в результаті дослідження було встановлено, що для ефективної роботи соціального працівника з дітьми «групи ризику» необхідно мати високу соціальну компетентність, яка включає в себе знання теоретичних основ соціальної роботи, навички спілкування та міжособистісної взаємодії, здатність до емпатії та сприйняття потреб дітей «групи ризику».

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Анищенко Л.О., Молочко Т.М. Первенція суїцидальної поведінки підлітків: методичні рекомендації. Чернігів, 2021. 87 с.
2. Алімова М.А. Суїцидальна поведінка підлітків: діагностика, профілактика, корекція. Барнаул. 2014. 100 с.
3. Алексеєнко Т. Ф. Ризикована поведінка : посіб. / Т. Ф. Алексеєнко, С. В. Кушнар'ов. Вінниця : Планер, 2013. 172 с.
4. Алексеєнко Т. Ф. Особливості комп'ютерних та Інтернет захоплень, інших інтересів дітей, потенційні можливості їх батьківського контролю / Сімейне виховання: концептуалізація ідей теорії і практики : монографія. К. ; Умань : ФОП Жовтий О. О., 2016. 437 с.
5. Алгоритм здійснення соціальної роботи з девіантними підлітками Службою у справах дітей Черкаської міської ради. URL: <https://studfile.net/preview/7776289/page:5/> (дата звернення: 4.03.2023).
6. Бобренко, Н.С. Робота соціального працівника з дітьми групи ризику: теорія та практика. *Педагогіка та психологія*. 2019. № 1. С. 36-41.
7. Богданов С. О., Гірник А. М., Залеська О. В. та ін. Підготовка вчителів до розвитку життєстійкості / стресостійкості у дітей в освітніх навчальних закладах: навч.-метод. посіб. Київ: Пульсари, НаУКМА, 2017. 208 с.
8. Бондаренко Г.В. Організація соціальної роботи з неблагополучними сім'ями. «Актуальні проблеми соціальної педагогіки та соціальної роботи» : матеріали Всеукраїнської науково-практичної конференції (Умань, 5-6 жовтня 2017 р.) / [ред. кол. : Коляда Н.М. та ін.]. – Умань: ВПЦ «Візаві», 2017. С.16–18.
9. Горбатюк, О.В. Організація соціально-педагогічної взаємодії для забезпечення роботи з дітьми «групи ризику» [Електронний ресурс]. Науково-педагогічні студії. 2019. №1. С. 73–77. URL: <https://npstudies.duan.edu.ua/index.php/npstudies/article/view/88>

10. Григор'єва М. С. Прояви нестабільності емоцій у підлітковому віці. *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету. Серія : Психологічні науки.* 2015. Вип. 128. С. 72-75.
11. Гурін, Ю.А. Особливості організації роботи соціального працівника з дітьми групи ризику в системі соціальної роботи. *Соціальна робота.* 2017. № 3. С. 34-39.
12. Данілова А. П. Ризикована поведінка старшокласників у сфері Інтернет-спілкування. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді* : зб. наук. праць. Кам'янецьПодільський : Видавець Зволейко Д.Г., 2015. Вип 19, кн. 1. С. 194–203.
13. Енциклопедія для фахівців соціальної сфери / За заг. ред. проф. І. Д. Звереві. Київ, Сімферополь: Універсум, 2012. 536 с.
14. Єрьоміна Л.Є. Практикум з соціальної роботи. Част. I : навч. посіб. для студ. вищ. навч. закладів / Л. Є. Єрьоміна; за заг.ред. О. В. Федорові. Мелітополь : ФОП Однорог Т.В., 2017. 140 с.
15. Журавель Т.В. Соціальна профілактика як напрям соціально-педагогічної діяльності. Київ : Академвидав, 2013. 312 с.
16. Загороднюк, І. Психолого-педагогічна підтримка дітей із групи ризику у системі навчально-виховного процесу. *Вісник Чернівецького університету. Педагогіка і психологія.* 2019. № 90(1). С. 7–13.
17. Запорожець, О. Професійні якості соціального працівника у роботі з дітьми групи ризику. *Науковий часопис НПУ імені М. П. Драгоманова.* Серія 12: Психолого-педагогічні науки. 2016. № 23(33). С. 63–67.
18. Збірник нормативно-правових актів у сфері захисту прав дітей. К.: ІМЦ «Дебати», 2013. 412 с.
19. З досвіду роботи регіональних психологічних служб із формування здорового способу життя в учнівській молоді: Методичний посібник / О.М. Сироватко, Л.І. Гриценко, Н.М. Городнова та ін.; За наук. ред. І.І. Цушка. К.: Ніка-Центр, 2011. 124 с.

20. Іванюк І., Соловійова В. Створення безпечного шкільного середовища: протокол безпеки при суїцидальній поведінці підлітків. *Молодь і ринок*. №7-8 (193-194). 2021. С.67–72.
21. Карпенко О.Г. Теорія і практика професійного становлення соціального працівника : навчальний посібник. Київ : Видавничий дім «Слово», 2014. 192 с.
22. Козуб, О.В. Технології роботи соціального працівника з дітьми групи ризику. *Соціальна робота*. 2016. № 2. С. 23–28.
23. Конвенція про права дитини, 1989. Конвенцію ратифіковано Постановою ВР № 789-ХІІ від 27.02.91. URL: http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021 (дата звернення: 7.03.2023).
24. Котова, Н.С. Соціальна робота з дітьми-сиротами. *Наукові записки. Серія «Психолого-педагогічні науки»*. 2018. Том 2. С. 38–42.
25. Кравченко, Ю.О. Особливості соціальної роботи з дітьми «групи ризику» [Електронний ресурс]. Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. 2017. Вип. 48. С. 127–134. URL: <http://vestnik-philology.mgpu.by/jour/article/view/537/530>
26. Краснова Н. П. Соціально-педагогічна робота з сім'єю, яка є фактором дезадаптації дитини. *Соціальна педагогіка: теорія та практика*. 2014. № 2. С. 21–31.
27. Кравець, І. О. Робота соціального працівника з дітьми, які опинилися в складних життєвих обставинах. *Сучасні інформаційні технології та інноваційні методики навчання у підготовці фахівців: методологія, теорія, досвід, проблеми*. 2018. № 37. С. 210–214.
28. Кульчицька, Т.В. Соціально-педагогічна діагностика дітей групи ризику. *Соціальна робота*. 2018. № 4. С. 12–19.
29. Кубіцький С.О. Технології соціально-педагогічної роботи в зарубіжних країнах: навч. посіб. 3-тє вид. доп. і перероб. К.: Міленіум, 2015. 300 с.

30. Кубійович, В. Ю. Робота соціального працівника з дітьми групи ризику: проблеми та перспективи. *Актуальні проблеми соціальної роботи в Україні*. 2020. № 2(2). С. 70–76.
31. Лапінський, В. В. Особливості професійної діяльності соціального працівника в умовах роботи з дітьми групи ризику. *Вісник Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди*. Серія: Психологія. Педагогіка. Соціальна робота. 2019. №50, С. 141–145.
32. Лемко Г. Б. Неблагополучні сім'ї. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціальної роботи*: матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 6 квітня 2017 р.). Івано-Франківськ : НАІР, 2017. С. 171–175.
33. Максимова Н.Ю. Психологія девіантної поведінки. Київ : Либідь, 2013. 520 с.
34. Мартиненко, О.В. Соціальний педагог як допоміжний фахівець у роботі з дітьми групи ризику. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2019. № 3. С. 66–70.
35. Михайленко О. В. Особливості обдарованих дітей як категорії «групи ризику». *Вісник Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка*. Чернігів: ЧНПУ, 2014. Вип. 115. С. 154–158.
36. Міщенко, О.В. Соціальна робота з дітьми-сиротами та дітьми, позбавленими батьківського піклування. *Наукові записки*. Серія «Психолого-педагогічні науки». 2017. Том 1. С. 38–41.
37. Москаленко В. Проблеми самогубства в Україні. *Охорона здоров'я України*. 2018. № 2. С. 29–33.
38. Мисак Б. Робота соціального педагога з неблагополучними сім'ями. *Теоретичні, методичні і практичні проблеми соціальної роботи*: матеріали II всеукраїнської науково-практичної конференції (Івано-Франківськ, 6 квітня 2017 р.). Івано-Франківськ : НАІР, 2017. С. 178–181.

39. Новікова, О.І. Організація соціально-педагогічної взаємодії у роботі з дітьми групи ризику. *Педагогічний процес: теорія і практика*. 2017. №4. С. 59–63.

40. Організація соціально-педагогічної підтримки школярів групи ризику : метод. посіб. / [Алексєєнко Т. Ф., Жданович Ю. М., Куниця Т. Ю., Малиношевський Р. В., Сергєєва Н.В.] / за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. К. : ТОВ «Задруга», 2017. 168 с.

41. Петренко, Н.С. Робота соціального працівника з дітьми групи ризику в сучасних умовах. *Соціальна робота*. 2018. №2. С.17–22.

42. Підлітки груп ризику: оновлені оцінки – 2018 рік /Ольга Балакірєва, канд. соціол. наук; Тетяна Бондар, канд. соціол. наук; Яна Сазонова; Олена Сакович. Український інститут соціальних досліджень імені Олександра Яременка. 16 с.

43. Понятійно-термінологічний білінгвальний словник: соціальна сфера / автори-укладачі: І.В. Літяга, С.М. Ситняківська; за заг. ред. Н.А. Сейко. Вид. 3-тє, перероб. і доп. Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2016. 224 с.

44. Психолого-педагогічна робота з дітьми, схильними до прояву девіантної, делінквентної поведінки (з досвіду роботи спеціалістів психологічної служби системи освіти України) [Електронний ресурс] / авт. кол.: О. П. Абухажар, Н. М. Акімова, В. В. Білецька та ін ; упор.: В. Г. Панок, Ю. А. Луценко. К. : Український НМЦ практичної психології і соціальної роботи, 2014. 497 с.

45. Рудкевич Н.І. Методика соціально-педагогічної роботи : навчально-методичний посібник. Львів: Растр-7, 2021. 324 с.

46. Сорока, О.П. Особливості соціальної роботи з дітьми «групи ризику» в умовах сільської школи. *Науковий вісник Херсонського державного університету*. Серія «Психологічні науки». 2019. Вип. 1 (1). С. 145–152.

47. Соціальна робота з вразливими сім'ями та дітьми : посіб. у 2-х ч.; Ч. I. Сучасні орієнтири та ключові технології / З. П. Кияниця, Ж. В. Петрочко. К. : ОБНОВА КОМПАНІ, 2017. 256 с.
48. Сьомкіна І. С. Діагностика роботи центрів соціальних служб для сім'ї, дітей та молоді з неблагополучними сім'ями. *Вісник Запорізького національного університету*. Серія : Педагогічні науки. 2015. № 29. С. 66–77.
49. Троценко, О.М. Формування соціальної компетентності соціального працівника: теоретичний аспект. *Наукові записки Інституту законодавства Верховної Ради України*. 2016. №(4). С. 238–245.
50. Троценко, О.М. Розвиток професійної соціальної компетентності соціального працівника: досвід реалізації. *Вісник Харківського національного університету імені В.Н. Каразіна*. Серія: Психологія. 2019. № (68). С. 50–56.
51. Туріщева Л.В. Професійний розвиток педагога: психологічний аспект. Х.: Вид. група «Основа», 2010. 144 с.
52. Шевців З.М. Основи соціально-педагогічної діяльності. навч. посіб. К.: Центручбової літератури, 2012. 248 с.
53. Шкільна служба розв'язання конфліктів: досвід упровадження : посіб.. К. : Видавець Захаренко В.О., 2009.
54. Шпеник С.З. Діти групи ризику як об'єкт соціальної роботи. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Педагогіка, соціальна робота. Випуск 21. 2020. С. 212–214.
55. Яланська С. Підлітки: заняття з психології: навчальний посібник. Бібліотека «Шкільного світу». К., 2012. 126 с.

ДОДАТКИ

Додаток А

Дослідження комунікативних та організаторських схильностей

Тест

Дослідження комунікативних та організаторських схильностей (КОС) за допомогою тест-опитувальника КОЗ можна проводити і з одним досліджуваним, і з групою. Досліджуваним роздають тексти опитувальника, бланки для відповідей, зачитується інструкція.

Інструкція: «Запропонований вам тест містить 40 питань. Прочитайте їх та дайте відповіді на всі питання за допомогою бланка. На бланку надруковані номери питань. Якщо ваша відповідь на питання позитивна, тобто ви погоджуєтесь з тим, про що запитують у питанні, то на бланку відповідний номер обведіть кружечком. Якщо ваша відповідь негативна, тобто ви не погоджуєтесь, то відповідний номер закресліть. Слідкуйте, щоб номер питання і номер у бланку для відповідей співпадали. Майте на увазі, що питання носять загальний характер і не можуть містити всіх необхідних подробиць. Тому уявіть собі типові ситуації і не задумуйтеся над деталями. Не слід витратити багато часу на роздуми, відповідайте швидко. Можливо, на деякі питання вам буде важко відповісти. Тоді намагайтеся дати ту відповідь, якій ви надаєте перевагу. При відповіді на будь-яке з цих питань звертайте увагу на його перші слова та узгоджуйте свої відповіді з ними. Відповідаючи на питання, не прагніть створити заздалегідь приємне враження. Важлива ваша відвертість при відповіді».

Опитувальник

1. Чи багато у вас друзів, з якими ви постійно спілкуєтесь?
2. Чи часто вам вдається схилити більшість своїх знайомих до прийняття ними вашої думки?
3. Чи довго вас турбує почуття образи, яку задали вам хтось із приятелів?

4. Чи завжди вам важко орієнтуватися у критичній ситуації, що склалась?
5. Чи є у вас прагнення до встановлення нових знайомств з різними людьми?
6. Чи подобається вам займатись громадською роботою?
7. Чи вірно, що вам приємніше та простіше проводити час з книжками або з якими-небудь іншими справами, ніж з людьми?
8. Якщо виникли які-небудь завади у здійсненні ваших намірів, то чи легко відступаєте від них?
9. Чи легко ви встановлюєте контакти з людьми, які значно старші за віком?
10. Чи любите ви придумувати та організовувати зі своїми приятелями різні ігри та розваги?
11. Чи важко вам включатись у нову для вас компанію?
12. Чи часто ви відкладаєте на інші дні ті справи, які потрібно було б виконати сьогодні?
13. Чи легко вам вдається встановлювати контакти з незнайомими людьми?
14. Чи прагнете ви добитися, щоб ваші приятелі, колеги діяли у відповідності з вашою думкою?
15. Чи важко ви адаптуєтесь у новому колективі?
16. Чи вірно, що у вас не буває конфліктів з колегами з причини невиконання ними своїх обов'язків, зобов'язань?
17. Чи прагнете ви при нагоді познайомитись та поговорити з новою людиною?
18. Чи часто у вирішенні важливих справ ви приймаєте ініціативу на себе?
19. Чи дратують вас оточуючі люди і чи хочеться вам побути одному?
20. Чи правда, що ви зазвичай погано орієнтуєтесь при незнайомих умовах?

21. Чи подобається вам постійно знаходитись серед людей?
22. Чи виникає у вас роздратування, якщо вам не вдається закінчити розпочату справу?
23. Чи зазнаєте ви почуття утруднення, незручності, якщо прийдеться проявити ініціативу, щоб познайомитись з новою людиною?
24. Чи правда, що ви стомлюєтесь від частого спілкування з приятелями?
25. Чи любите ви брати участь у колективних іграх?
26. Чи часто ви проявляєте ініціативу при вирішенні питань, що стосуються інтересів ваших друзів, знайомих?
27. Чи правда, що ви почуваете себе невпевнено серед малознайомих людей?
28. Чи вірно, що ви рідко прагнете довести свою правоту?
29. Чи вважаєте ви, що вам не дуже важко внести пожвавлення в малознайому компанію?
30. Чи брали ви участь у громадській роботі в школі?
31. Чи прагнете ви обмежити коло своїх знайомих невеликою кількістю людей?
32. Чи вірно, що ви не прагнете відстоювати свою думку або рішення, якщо воно не було відразу прийняте вашими товаришами?
33. Чи відчуваєте себе невимушено, попавши у незнайому вам компанію?
34. Чи охоче ви приступаєте до організації різних заходів для своїх товаришів?
35. Чи правда, що ви не відчуваєте себе достатньо впевненим та спокійним, коли потрібно говорити що-небудь великій групі людей?
36. Чи часто ви спізнюєтесь на ділові зустрічі, побачення?
37. Чи вірно, що у вас багато друзів?
38. Чи часто ви потрапляєте у центр уваги своїх товаришів?

39. Чи часто ви соромитесь, почуваетесь незручно при спілкуванні з малознайомими людьми?

40. Чи правда, що ви не дуже впевнено почуваете себе в оточенні великої групи своїх приятелів?

Бланк для відповідей являє собою чотири колонки з цифрами, що означають номери питань та пронумеровані від 1 до 40 у певному порядку, точно такому, як на зразку.

Якщо досліджуваних було декілька, то при необхідності бланки підписують на зворотній стороні.

Обробка результатів

Мета обробки результатів – отримання індексів комунікативних та організаторських здібностей. Для цього відповіді досліджуваного зіставляють із дешифратором і підраховують кількість збігів окремо за комунікативними та організаторськими схильностями. У дешифраторі враховується за рядками розташування номерів питань у бланку для відповідей.

			3	7	1	5	9	3	7
		0	4	8	2	6	0	4	8
		1	5	9	3	7	1	5	9
		2	6	0	4	8	2	6	0

Дешифратор

Схильності	Відповіді	
	позитивні	негативні

Комунікативні	номера	номера
	питань 1-го рядка	питань 2-го рядка
Організаторські	номера	номера
	питань 3-го рядка	питань 4-го рядка

K_k – коефіцієнт комунікативних схильностей;

K_o – коефіцієнт організаційних схильностей;

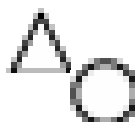
Щоб визначити рівень комунікативних та рівень організаційних здібностей, потрібно порахувати їх коефіцієнти. Коефіцієнти являють собою відношення кількості збігів відповідей тієї чи іншої схильності до максимально можливої кількості збігів, у даному випадку – до 20. Формули для підрахунку такі: K_x та O_x – кількість співпадаючих з дешифратором відповідей, відповідно до комунікативних та організаційних схильностей.

Додаток Б

Методика «Соціальний атом сім'ї» Дж. Морено

Мета: за допомогою методу соціального атома вивчити взаємини у власній родині

Інструкція: намалювати атом родини, використовуючи таку символіку:

- чоловік;
- жінка

У малюнку використовуйте кольори.

Аналіз соціального атома відбувається за схемою:

1. Чи всі члени родини зображені на малюнку? Якщо хтось відсутній – чому?
2. Розміри зображених членів родини (великі, маленькі, однакові за розміром або різні).

3. Який соціальний статус має кожен член родини? Чому?
4. Яким кольором зображені члени родини? Що спільного і які відмінності в кольорах? Чому?
5. Чи існує дистанція між членами родини і яка? Чи відсутня дистанція і чому?
6. Моя майбутня родина.